

DUIK DIEPER IN EEN **MEESTERWERK**

- **POËZIE** IN CARRÉ: EEN 'REUZEKICK'
- DOCENT WORDT TOEKOMSTGERICHTE **AMBACHTSMAN**
- **MORESNET**, HET LANDJE DAT PER ONGELUK ONTSTOND

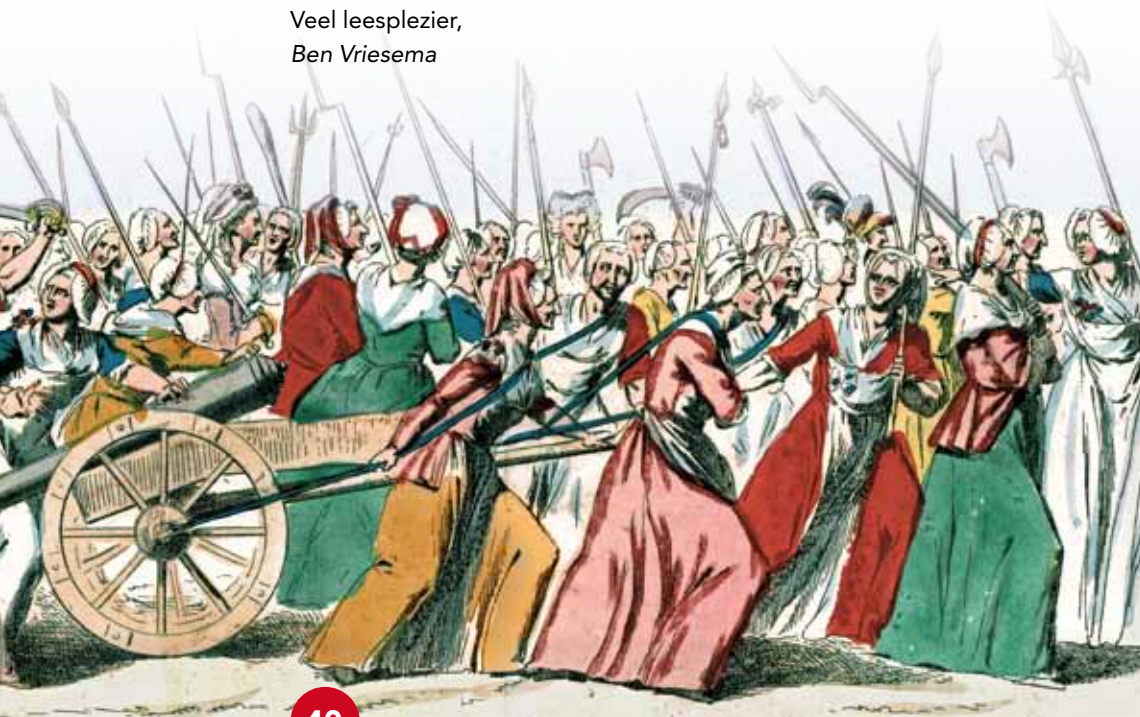

Geachte lezer,

Net voor de examenstress begint, ontvangt u *Kleio* 3. Hopelijk vindt u tijd om met aandacht de artikelen te lezen, ze zijn zeer de moeite waard. Niet alleen om te lezen overigens, maar ook om naar te kijken. Neem bijvoorbeeld de artikelen over de schilderijen van Velázquez en Jheronimus Bosch. Naast een kunsthistorische verhandeling wordt de schilder door de auteurs van de artikelen in zijn tijd geplaatst, waarbij het schilderij van Velázquez ook nog kan dienen voor een vakoverstijgend project.

Van een heel andere orde en andere tijd zijn de artikelen over de sixties (precies 50 jaar geleden zette Johnny 'the Selfkicker' een performance neer in Carré waar schande over gesproken werd), en over het nut van opgravingen in een concentratiekamp. Daarnaast vindt u in deze *Kleio* een artikel over de wijze waarop docenten geschiedenis taalhelp kunnen bieden aan leerlingen om de vaak moeilijke teksten beter leren te begrijpen. Het artikel over het maken van een animatievideo over de Franse Revolutie laat zien dat leerlingen op een andere wijze geschiedenis tot zich kunnen nemen dan via de geijkte klassikale lesmethode. De docent geschiedenis moet van alle markten thuis zijn. Wat dat precies inhoudt, leest u in het artikel handelend over onderwijs in #2032.

Veel leesplezier,
Ben Vriesema

40

Contributie

- Lidmaatschap VGN € 75,-
- Studenten € 50,-

Leden- en abonnements-administratie

Lid worden of uw gegevens wijzigen? Stuur een mail naar: aanmelden@vgnkleio.nl

Algemeen Bestuur VGN

Ton van der Schans
voorzitter (CEVO, basis-
onderwijs, commissie Pabo)
Maud Knook
penningmeester
Martin Bezemer
(commissie vmbo)
Vincent Loth
(KNHG, vwo)

Hellen Janssen

(commissie havo/vwo)
Marcel Nonhebel
secretaris (didactiekcommissie)

Berichten voor het VGN-
bestuur kunt u sturen naar:
contact@vgnkleio.nl.

COLOFON

Kleio is een uitgave van de vereniging van docenten in geschiedenis en staats-inrichting in Nederland (VGN). Leden ontvangen het gratis.

HOOFDREDACTIE

Ben Vriesema
hoofdredactie@vgnkleio.nl

EINDREDACTIE

Annemiek de Groot
Juil Lelieveld
Richard de Rooij
Anneleen Siebelink
redactie@vgnkleio.nl

REDACTIE

Daan van Leeuwen
Lisa Oskamp
Ramses Peters
Daan Schuijt
Nicole van der Steen
Jan Verdonk
Hans Vermeer

MEDEWERKERS

Jelte Posthumus
Ton van der Schans

VORMGEVING

Bianca Emanuel
Magazine Design

REDACTIEADRES

Langs de Rijn 1
3962 EJ Wijk bij Duurstede

DRUK

Drukkerij Ten Brink, Meppel
ISSN 0165-6449

ADVERTENTIE ACQUISITIE

Susanne Elgershuizen
06 - 137 601 25
elgershuizen15@gmail.com

KOPIJ VOOR DE KLEIOKRANT

kunt u sturen naar
redactie@vgnkleio.nl.

VOOR UITGEVERS

Recensies aanvragen via
boeken@vgnkleio.nl.

WEBSITE

www.vgnkleio.nl

TWITTER

@gsonderwijs

4	PERSPECTIEF OP LAS MENINAS
9	BOEKEN
10	IN DE KLAS: OVER HÉT MEESTERWERK VAN VELÁZQUEZ
12	PAUL SCHNABEL... EN DE GESCHIEDENIS
14	TAALSTEUN IN HET GESCHIEDENISONDERWIJS
18	EXPERTS: RIJKSMUSEUM VAN OUDHEDEN
23	COLUMN: TON VAN DER SCHANS
24	ARCHEOLOGISCH ONDERZOEK IN SOBIBOR
30	KLAAR VOOR DE KLAS
32	UITGELEZEN: MORESNET
36	JHERONIMUS BOSCH IN (CULTUUR)HISTORISCHE CONTEXT
40	IN DE KLAS: ANIMATIEVIDEO OVER DE FRANSE REVOLUTIE
42	ELLIS & BERNIE: WAARGEBEURD VERHAAL OVER LIEFDE IN OORLOGSTIJD
44	VGN NIEUWS: STUDIEDAG COMMISSIE PA-BO

4

48

18

36

46	VGN NIEUWS: LANDELIJKE GESCHIEDENIS QUIZ
48	DE DOCENT ALS TOEKOMSTGERICHTE AMBACHTSMAN
51	RECENSIES
59	JOHNNY VAN DOORN EN DE SIXTIES
64	KLEIOKRANT
65	COLUMN: JELTE POSTHUMUS

Cover:
Las Meninas (de
hofdames). Diego
Velázquez, 1656-
1657, Prado, Madrid.

PERSPECTIEF OP

Een historische en filosofische verkenning van Velázquez'

LAS MENINAS

meesterwerk

Las Meninas (1656-1657) van barokschilder Diego Velázquez laat een bont gezelschap zien van aristocraten, hofdames, dwergen en een hond. Als we beter kijken, zien we dat dit wereldberoemde schilderij geen standaardportret is van een lid van de koninklijke familie met haar hofhouding, maar een ongewoon dynamisch portret dat veel zegt over perspectief. De vraag die rijst is: wie is in dit portret de hoofdpersoon? Een historische en filosofische verkenning.

Hofschilder Diego Velázquez (1599-1660) kijkt in de ogen van de toeschouwer, terwijl hij zijn kwast naar het palet met olieverf brengt. Hij – maar ook degenen die op de achtergrond van het grote doek staan afgebeeld – lijkt niet deel te nemen aan het tafereel midden in de *Cuarto del Príncipe* van het koninklijk paleis: het kind Margarita (1651-1673) krijgt van een van haar hofdames ('las meninas') een verfrissing aangeboden, de ander maakt een reverentie. Aan de rechterkant van het schilderij zijn twee dwergen te zien – in dienst van het hof voor het vermaak. De vrouw kijkt de toeschouwer nog aan, maar de andere lijkt zichzelf vooral te vermaken door de hond te pesten. De drie andere aanwezigen lijken erop toe te zien dat het gezelschap zich gedraagt. In het midden van het schilderij, weliswaar op de achtergrond, zijn de laatste hoofdrolspelers te zien: een hoofdopzichter en de gestalten van koning Filips IV (1605-1665) en koningin Maria Anna van Oostenrijk (1634-1696), de ouders van *infante* Margarita.

DYNAMIEK

Velázquez speelt in dit schilderij met perspectief door het portret het idee te geven van een moment-opname – ver voor de uitvinding van de fotocamera probeert hij een dynamisch moment te vangen. De toeschouwer zet hij daarmee op het verkeerde been: *Las Meninas* lijkt namelijk op een groepsportret, terwijl er maar door een paar mensen daadwerkelijk geposeerd wordt. De hofschilder creëert daarnaast dynamiek door de figuranten 'in beweging' af te beelden: de hoofdopzichter op de achtergrond die op de trap staat, de chaperonne met de witte hoofdkap die iets lijkt te willen zeggen tegen de kamerling en de hofdame die prinses Margarita iets te drinken aanbiedt. ▶

Wijnand Weegink is docent filosofie aan de VAVO van het ID College in Zoetermeer. **Daan van Leeuwen** is redacteur van Kleio.

Las Meninas (de hofdames). Diego Velázquez, 1656-1657, Prado, Madrid.

Las Meninas breekt met de traditie portretten statisch weer te geven en past bij de historische ontwikkeling die binnen de schilderkunst van de barok te zien is. Hierdoor is het later een van de toonaangevende schilderwerken binnen de Spaanse Gouden Eeuw geworden.

INSPIRATIE

Velázquez liet zich voor *Las Meninas*, maar ook voor andere van zijn werken, inspireren door grootmeesters uit het laatmiddeleeuwse Vlaanderen, de Italiaanse renaissance, de barok maar ook die van de Nederlandse Republiek. Mogelijk had hij het *Portret van Giovanni Arnolfini en zijn vrouw* (1434) van Jan van Eyck bestudeerd om meer te leren over perspectief en mysterie. Diverse technieken om geheimzinnigheid en symboliek te verwerken in het schilderij zien we zowel bij Van Eyck als bij Velázquez terug. Het portret van de laatmiddeleeuwse Vlaamse schilder was in de zeventiende eeuw in handen van de Spaanse koninklijke familie, waardoor de hofschilder er waarschijnlijk toegang toe had.

Daarbij was Velázquez een zeer belezen schilder en raakte hij tijdens zijn actieve schilderperiode geïnspireerd door de filosofische werken van Perdo Calderón de la Barca (1600-1681) die in de eerste helft van de zeventiende eeuw het manifest en theaterstuk *La vida es sueño* ('Het leven is (een) droom') publiceerde, met de monoloog *¿Qué es la vida? Un frenesí/ ¿Qué es la vida? Una ilusión/ una sombra, una ficción* ('Wat is het leven? Een uitzin-

nigheid/ Wat is het leven?, een illusie/ een schaduw, een fictie'). Velázquez onderkende de schimmige wereld tussen werkelijkheid en fictie en voegde dit element van mysterie toe aan *Las Meninas*.

Velázquez bestudeerde daarnaast ook de werken van de Italiaanse renaissanceschilder Titiaan (Tiziano Vecelli, 1487-1576), die hij bewonderde om diens techniek van het weergeven van glanzend materiaal. Velázquez heeft die techniek overgenomen en verder geperfectioneerd. Ook zien we een aantal overeenkomsten met de schilderwerken van de Italiaanse barokschilder Caravaggio (1571-1610). Diens penseeltechnieken, het gebruik van het naturalisme, het bestuderen van de natuur en dit in detail verwerken in portretten – waar Caravaggio in uitblonk – nam de Spaanse portretschilder over. Tot slot zijn er overeenkomsten te zien met werken van grootmeesters uit de (Noordelijke en Zuidelijke) Nederlanden, zoals Peter Paul Rubens (1577-1640). Op een van zijn reizen door Europa had Rubens de jonge *Pintor del Rey* ontmoet en op aandringen van de schilder zou Velázquez tweemaal een reis naar Italië maken om daar de werken van gelauwerde renaissanceschilders te bestuderen. Rubens bleef op aandringen van koning Filips IV een tijd aan het Spaanse hof en de jonge Velázquez zou veel leren over de portretkunst van de gerenommeerde schilder.

De inspiratie die Velázquez kreeg van Italianen, Vlamingen en de grootmeesters uit de Nederlandse Republiek bewijst aan de ene kant dat de belangrijkste stijlen in elkaar overliepen – zoals de

Venus voor de spiegel. Diego Velázquez, 1647-51, National Gallery, Londen.

renaissance dat doet in de barok, de stijl waartoe het werk van Velázquez behoort. Aan de andere kant laat het zien dat stijlen in verschillende landen elkaar beïnvloedden en dat het revolutionaire gebruik van bepaalde technieken – en het perfectiëren daarvan – zich uiteindelijk verspreidde over Europa. Wat dat betreft is *Las Meninas* een perfect voorbeeld van de Spaanse Gouden Eeuw en voor de kijker een introductie op een nieuwe stijl van schilderen.

FILOSOFISCHE VERKENNING

Naast de historische context is het ook interessant het schilderij vanuit een filosofisch perspectief te bekijken. Het schilderij is immers een oefening in kijken, wat een wezenlijk onderdeel van wijsbegeerte is, en kan bovendien als opstap dienen naar de kennistheorie, waarin de traditionele tegenstelling tussen empirisme en rationalisme naar voren komt. Velázquez was een tijdgenoot van René Descartes (1596-1650) en terwijl de Fransman binnen de filosofie het subject verkende, deed Velázquez dat in de schilderkunst. Maar wat betreft dat subject of onderwerp: Velázquez geeft – heel revolutionair – geen eenduidig antwoord op wat dat nu in het schilderij is. Dit idee van veranderend perspectief is een signaal van een nieuwe tijd. Wie is hier nu het onderwerp, wie is hier nu het subject? Bij Descartes komt het subject tevoorschijn uit een serie meditatieën, waarin de twijfel tot het uiterste opgerekt wordt. Hij vindt zekerheid in het denken en vat die in de beroemde formule *cogito ergo sum* ('ik denk dus ik besta'). In zekere zin wordt ook hier een perspectief uitgewerkt. Maar wel op een heel andere manier en met een heel ander doel. Hij

herneemt Plato, die in zijn grotmetafoor uitlegt dat er twee werelden zijn: de wereld waarin wij leven, maar waarvan wij geen echte kennis hebben en de wereld van de vormen, waarin de oerbeelden zitten. Wij kunnen kennis verkrijgen doordat onze ziel in de vormenwereld is geweest, daar de oerbeelden heeft gezien en die in de dingen kan herkennen. Ratio ofwel kennis is dus ingeboren.

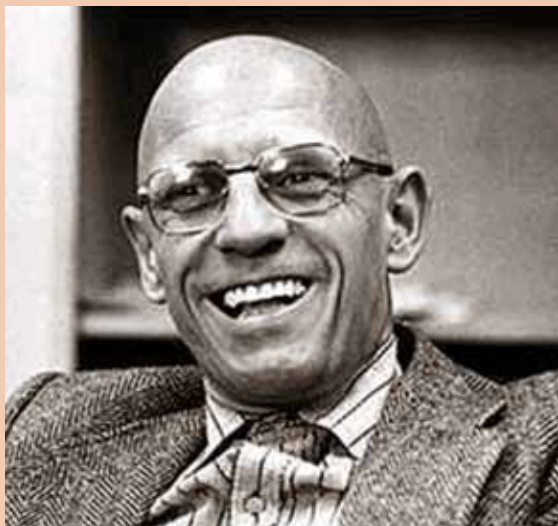

TWIJFEL EN REFLECTIE

Als kind van de nieuwe tijd waarin het 'nieuwe denken' zich ontplooit, onderscheidt Descartes daarmee twee werelden: de onstoffelijke wereld van het denken (*res cogitans*), die absoluut zeker is en de daartegenover staande stoffelijke wereld (*res extensa*), die dan naar hartenlust kan worden onderzocht. Want daar was het Descartes om te doen. Zou God eenmaal zeker worden gesteld binnen de onstoffelijke wereld, dan kon de op de universiteiten ontwikkelde verwevenheid van kennis en geloof opzij geschoven worden. De scholastiek van de late middeleeuwen had daarmee geen bestaansrecht meer. Dan hoefde je geen einde op de brandstapel te vrezen als je met nieuwe kennis kwam die niet overeenkwam met de geloofsleer. En stond de weg open voor modern onderzoek. Descartes stond voor de nieuwe eisen van kritisch onderzoek: empirisme en ratio. Wat kunnen we weten op basis van wat we zintuigelijk ondervinden en wat kunnen we vervolgens rationeel concluderen? De kennistheorie van de nieuwe tijd lijkt zich voor onze ogen te ontwikkelen. Velázquez lijkt op het eerste oog hetzelfde doel te hebben met *Las Meninas* als wat Descartes ►

Links: Zelfportret van Diego Velázquez, ca. 1640, Museu de Belles Arts de València.

Rechts: *El aguador de Sevilla*. Diego Velázquez, ca. 1620. Apsley House, Londen.

voorschreef in zijn thesis over de twijfel. Door het perspectief van een portret zo te veranderen dat het ogenschijnlijk een dynamisch en spontaan schilderij wordt, wordt de toeschouwer wel gedwongen na te denken over wat de schilder daadwerkelijk wil laten zien. Wat kunnen we weten? Wie is het subject in dit portret? Velázquez wil de toeschouwer aan het twijfelen brengen, aanzetten tot reflectie op zichzelf.

FOUCAULTS PERSPECTIEF

Bijzonder aardig is dat een hedendaagse filosoof als Michel Foucault (1926-1984) het schilderij van Velázquez als introductie gebruikt voor zijn betoog over het verband tussen woorden en dingen, een empirische kennistheorie. In zijn boek *De woorden en de dingen* gebruikt Foucault het schilderij om aan te tonen dat Velázquez een spel speelt met de toeschouwer. In een uitgebreide beeldanalyse ontfaelt Foucault het daadwerkelijke perspectief van *Las Meninas* en geeft hij antwoord op de vraag wat empirisme is: wat kunnen we daadwerkelijk weten? Wat is het verband tussen zintuiglijke waarneming en datgene wat waargenomen is? Hij typeert het werk van Velázquez als een spel van gedaantever-

wisselingen dat zich tussen toeschouwer en model afspeelt, als binnen een virtuele driehoek van ogen: de ogen van de kunstenaar en de onzichtbare ogen van de toeschouwer buiten beeld en die op het omgekeerde doek.

Volgens Foucault loop je automatisch in Velázquez' valstrik als je heel voor de hand liggend kiest voor het kind Margarita, centraal op het schilderij. Er is naast het kind en de schilder nog een partij die een hoofdrol opeist. Dat is de spiegel, die oplicht in de rij portretten recht tegenover de toeschouwer. De spiegel laat zien wat de voorkant van het doek verbergt: het Spaanse koningspaar. Maar eigenlijk kan dat dus niet, aldus de filosoof. Velázquez hanteert een onmogelijk perspectief. Uitgaande van de schilder, zijn palet en kwast ziet Foucault een schroefvormige lijn, waarin alleen nog maar lijsten zichtbaar zijn, in een licht dat niet komt van het raam rechtsvoor, maar een eigen lichtbron heeft. Het schilderij heeft dus een tweede middelpunt. Niet alleen het hoofdthema van de compositie, de prinses met haar entourage, die in het onderste gedeelte van een grote X en een grote kromming zijn neergezet, maar ook de 'pijl' die vanuit de spiegel naar de toeschouwer loopt en die bijna samenvalt met de blik van de prinses.

Het schilderij in zijn geheel kijkt dus naar een toneel waarvoor het op zijn beurt toneel is. Zo blijkt het punt waar de toeschouwer staat het centrum van het portret te zijn en daarmee geen onderdeel te zijn van het schilderij zelf. Het is een plaats met een driedubbele functie. Op die plek overlappen de blik van het model, die van de toeschouwer en die van de schilder. Al die blikken vallen samen in een punt buiten het schilderij: de toeschouwer! Niet de hofdames (de naamgevers van het schilderij), niet het kind Margarita (centraal in de compositie), niet het Spaanse koninklijk paar (zichtbaar in de centrale 'spiegel'), maar de toeschouwer zelf staat hier centraal. Die toeschouwer wordt dus niet alleen door het licht, maar ook door het toneel en het perspectief in het schilderij getrokken en maakt deel uit van het door de schilder opgezette spel dat alleen door een empirische analyse achterhaald kan worden.

Voorop staat natuurlijk dat Velázquez ons met *Las Meninas* letterlijk perspectief heeft gegeven op zijn tijd, zijn wereld, de wereld van zijn opdrachtgever: zijn ideeënwereld. In de spiegel wordt de blik van de koning zijn blik en daarmee onze blik. Wij krijgen een fraai perspectief aangeboden en kunnen tegelijk onszelf in perspectief zetten. ■

Bij dit artikel hoort een les: Een ander perspectief op *Las Meninas* (zie p. 10).

LITERATUUR

- S. ALTMAN, *The Illusion of Mirrors: Velázquez's Las Meninas* in: *European Review* 21 (2013, 1) 1–9.
- L. CECCHINI, A. Sanna, *Barok, The visual encyclopedia of Art* (Florence 2009).
- M. FOUCAULT, *De woorden en de dingen, Een archeologie van de menswetenschappen* (Amsterdam 2006).
- E.H. GOMBRICH, *Eeuwige schoonheid* (Houten 2009).
- J. HUIZINGA, *Homo ludens, Proeve eener bepaling van het spelelement der cultuur* (Haarlem 1950).
- M.M. KARR, *Velázquez and Las Meninas* in: *The Art bulletin* 57 (1975, 2) 225–246.

DUITSE DADERS.

DE JODENVERVOLGING EN DE NAZIFICATIE VAN NEDERLAND (1940-1945)

Frits Boterman

De schrijver legt uit waarom er verhoudingsgewijs meer Nederlandse Joden zijn weggevoerd dan Joden uit andere landen. In het helder geschreven boek aandacht voor het Duitse beleid, de collaboratie, de pers en andere onderwerpen die betrekking hebben op de nazificatie van Nederland.

Arbeiderspers | € 27,50

NACHT OVER EUROPA.
CULTUURGESCHIEDENIS
VAN DE EERSTE WERELDOORLOG

Ernst Piper

In dit boek wordt getoond hoe de oorlog werd weer-
spiegeld in de publieke
opinie, de literatuur en de
beeldende kunst. Door de
oorlog viel de arbeidersbe-
weging uiteen en stierf het
Europese kosmopolitisme
een roemloze dood.

De Bezige Bij | € 39,90

HITLERS BROEDERVOLK.
DE NEDERLANDSE
BIJDRAGE AAN DE
KOLONISATIEPOLITIEK VAN
DE NAZI'S IN OOST-EUROPA

*Geraldien van Frijtag Drabbe
Künzel*

Vijfduizend Nederlandse
pioniers trokken na Barba-
rossa (1941) naar het oosten
om op de 'oude Germaanse
bodem' een nieuw bestaan
op te bouwen. Een onbekend
verhaal ontrafeld.

Prometheus-Bert Bakker |
€ 29,95

EEN NIEUWE WERELD.

DENKERS UIT DE NEDER-
LANDEN OVER POLITIEK EN
MAATSCHAPPIJ (1500-1700)

Erik de Bom (red.)

Van Erasmus tot Spinoza: zes
denkers die grote impact
hadden op het politieke leven
van hun tijd, tot ver buiten
Nederland.

Klement | € 22,50

GEVALLEN OP HET BINNENHOF.

AFGETREDEN MINISTERS
EN STAATSSECRETARISSEN,
1918-1966

Charlotte Brand

Veel ministers en staatssecre-
tarissen begonnen met elan
aan hun taak, maar werden
door het parlement gedwon-
gen af te treden of hielden de
eer aan zichzelf. Negentien
ministers en een staatssecre-
taris passeren de revue.
Boom | € 24,90

MARIJKE MEU (1688-1765). STAMMOEDER VAN ONS VORSTENHUIS

Fred Jagtenberg

Vorig jaar is er in Fryslân veel
aandacht besteed aan deze
in Holland vergeten stam-
moeder. Zij verdedigde de
belangen van haar enige
zoon, stadhouder Willem IV.
Zonder 'tante Marijke' geen
Oranje-koningshuis.
Bornmeer | € 20,00

DE VOLKSVERHEFFERS. SOCIAAL HERVORMERS IN NEDERLAND EN DE WERELD, 1870-1914

Christianne Smit

Gedreven door idealen, maar
ook door vrees voor ziekten
en opstand zetten een aantal
'volksverheffers' zich in om
het leven voor een 'stil en
bleek plebs' beter te maken.
Mooi boek!

Verloren | € 39,00

REAGAN. DE BIOGRAFIE

H.W. Brands

De Republikeinse president
die tegenwoordig als een
bijna-heilige wordt be-
schouwd, maar in zijn eigen
tijd als president toch nogal
wat misstappen maakte.
Heeft hij echt bewust de

Koude Oorlog willen stoppen
door de Sovjet-Unie op de
knieën te krijgen of ligt het
iets gecompliceerder?
Spectrum | € 39,99

DE VERHEERLIJING VAN HET VERLEDEN.

HELDEN, LITERATUUR EN
NATIEVORMING IN DE
NEGENTIENDE EEUW

Lotte Jensen

Via literatuur werd het nati-
onalisme, vaderlandsliefde
en heldenverering onder het
volk verspreid. De literatuur
leerde het publiek niet alleen
iets over het verleden, maar
ook over de eigen tijd.

Vantilt | € 19,95

DE DUITSE OORLOG. DE TWEEDE WERELDOORLOG DOOR DE OGEN VAN BURGERS EN SOLDATEN

Nicholas Stargardt

Hoe hebben soldaten, le-
raren, huisvrouwen en vele
andere Duitsers de oorlog
ervaren? Puttend uit brie-
ven, dagboeken en oog-
getuigenverslagen ontstaat
een prachtig beeld vanaf
het begin van het conflict
tot de ontknoping.
De Bezige Bij | € 59,90

EEN ANDER PERSPECTIEF OP LAS MENINAS

Een vakoverstijgende duoles over hét meesterwerk van Velázquez

Las Meninas van Diego Velázquez is een van de meest bezongen portretten van de Spaanse Gouden Eeuw. Het schilderij – door de Italiaanse barokschilder Luca Giordano ook wel ‘de theologie van de schilderkunst’ genoemd – verbeeldt een tafereel rondom het kind Margarita. Tijdens lessen filosofie én geschiedenis proberen leerlingen te achterhalen waarom dit zo’n veelzeggend schilderij is geworden. Een duoles over het meesterwerk van de Spaanse barok.

Wijnand Weegink is docent filosofie aan de VAVO van het ID College in Zoetermeer. Daan van Leeuwen is redacteur van Kleio.

WAT?

Filosofie: In één les trachten leerlingen te achterhalen welk perspectief Velázquez gebruikte in zijn schilderij *Las Meninas*. Ze doen dit door middel van het bestuderen van het schilderij en het kijken naar bepaalde aspecten ervan. Met deze werkvorm zullen ze meer inzicht krijgen in de ontwikkeling van het empirisme. De les bevat een kijkopdracht, een onderwijsleergesprek en een leesopdracht.

Geschiedenis: In twee lessen proberen de leerlingen door het bestuderen het schilderij *Las Meninas* aspecten van de Spaanse Gouden Eeuw te herkennen. Aan de hand van de expertmethode onderzoeken de leerlingen één aspect van het schilderij en leggen het voor aan de andere experts. Zo leren de leerlingen de algemene culturele kenmerken van de Spaanse Gouden Eeuw te herkennen in een specifiek schilderij. De opdracht vraagt van de leerling een onderzoekvaardigheid, een analysevaardigheid en een presenteervaardigheid.

VOOR WIE?

Filosofie: Bovenbouw havo en vwo. De les past binnen de lessenserie over Descartes, maar kan ook gegeven worden bij het bestuderen van moderne denkers tijdens de renaissance en in de aanloop naar de verlichting.

Geschiedenis: Bovenbouw havo en vwo. De lessen passen binnen de lessenserie over de historische context ‘Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden, 1515-1648’, maar kunnen ook gegeven worden bij het bespreken van de aanloop naar de verlichting.

TIJDVAK

Filosofie: De renaissance, de barok en de aanloop naar de verlichting.

Geschiedenis: De tijd van regenten en vorsten (1600-1700).

LESDUUR

Filosofie: Een les van 45-60 minuten.

Geschiedenis: Een les van 90 minuten of twee lessen van 45 minuten.

HOE?

Filosofie: De les bestaat uit vier onderdelen. Ter introductie van het onderwerp krijgen de leerlingen een kijkopdracht bij het schilderij *Las Meninas*. Ze bestuderen het schilderij tien minuten en schrijven steekwoorden op. Er mag niet gesproken worden tussen de leerlingen en ze mogen niet bij elkaar kijken. Belangrijk is dat ze alleen opschrijven wat ze zien, ze mogen nog geen analyse maken. Na de tien minuten bespreken de leerlingen (in twee minuten) met een buurman of -vrouw hun bevindingen. Vervolgens bespreekt de docent de resultaten. De docent benadrukt hierbij wat empirisme is en waarom de leerlingen verschillende antwoorden hebben. In deel twee wordt het perspectief van het schilderij besproken in een onderwijsleergesprek. Aan de hand van het schema van kunsthistoricus Panofsky wordt het schilderij klassikaal geanalyseerd. Het schema bestaat uit drie fases: 1) het onderscheiden van de optische en tastbare

Las Meninas (de hofdames). Diego Velázquez, 1656-1657, Prado, Madrid.

zaken, 2) het onderscheiden van de symboliek, 3) het duiden van de tijdgeest.¹ Met het bespreken van deze laatste fase is er veel overlap met de geschiedenisles. Na vijftien minuten vertelt de docent kort waarom dit schilderij een revolutionaire invalshoek kent. Hij of zij geeft hierbij de kenmerken van het empirisme en het ontstaan van dit nieuwe denken in de vroegmoderne tijd in relatie tot het 'vastlopen van de boekenwijsheid in glossen' (het christelijk denken van de middeleeuwen). Vervolgens wordt het twijfelexperiment van Descartes geïntroduceerd. In het laatste deel van de les lezen de leerlingen het tweede gedeelte van Foucaults beeldanalyse van het schilderij *Las Meninas* uit *De woorden en de dingen. Een archeologie van de menswetenschappen*.² De les wordt afgesloten met een beschouwing op de aangeleerde concepten.

Geschiedenis: De twee lessen bestaan uit vier rondes. Na een korte introductie over Spanje in de zeventiende eeuw en haar culturele bloei krijgen de leerlingen een thema aangewezen. In totaal zijn er vijf thema's: de status van portretkunst in de zeventiende eeuw, de schilder als ambachtsman, de barok als nieuwe kunststroom, het nieuwe denken in de kunst van de zeventiende eeuw (wetenschappelijke revolutie) en perspectief en gezichtsbedrog in de schilderkunst van de zeventiende eeuw. Ze gaan met hun smartphone het internet op en gaan op zoek naar algemene kenmerken van hun thema. Daarna proberen ze uit te vinden hoe ze die algemene kenmerken terugzien in het schilderij *Las Meninas*. Iedere leerling probeert in twintig minuten een *oneminite-speech* voor te bereiden voor de derde ronde. In de tweede

ronde wisselt de leerling met een mede-expert de speeches uit; samen proberen ze een perfecte speech voor te bereiden. In de derde ronde (les 2) verandert de samenstelling van de klas. Er worden groepen gevormd van vijf leerlingen. In iedere groep zit een expert van een van de thema's. In deze ronde spreken ze de andere expert toe over hun expertise. In de vierde ronde wordt er voor de klas gepresenteerd. De docent kiest van elke expertise één expert uit die nogmaals zijn of haar speech doet. Op het bord is het schilderij te zien. De les wordt afgesloten met een onderwijsleergesprek waarin de algemene culturele kenmerken van de Spaanse Gouden Eeuw worden samengevat.

WAT LEVERT HET OP?

Filosofie: In deze les oefenen de leerlingen verschillende vaardigheden. Ze leren op een nieuwe manier kijken naar een schilderij. Daarnaast leren de leerlingen nieuwe concepten als empirisme, het 'nieuwe denken' van de renaissance en de kennistheorie van Descartes.

Geschiedenis: In deze werkvorm oefenen leerlingen verschillende

vaardigheden. Ze oefenen onderzoeken en leren dat niet alles op internet zomaar overgenomen kan worden. Kritische omgang met bronnen wordt hiermee gestimuleerd. Daarnaast moeten de leerlingen ook kritisch naar het schilderij kijken. Kan ik een bepaald kenmerk zien in het schilderij? Ten derde oefenen de leerlingen een speech van een minuut voor te bereiden. Het moet een kop, lijf en een staart hebben, waarbij de expert duidelijk algemene kenmerken in een specifiek voorwerp moet aanwijzen. Benadruk dat leerlingen dat straks in het examen ook moet kunnen: iets algemeen kunnen erkennen in een specifieke (nieuwe) situatie. De opdracht past goed in een lessenreeks waarin er tijd en ruimte is om de zeventiende eeuw vanuit een ander perspectief te benaderen. De Gouden Eeuw gold niet alleen voor de Republiek in de zeventiende eeuw, maar Spanje kende eveneens culturele bloei. Het schilderij is een visueel toonbeeld geworden van deze eeuw en geeft een goede invalshoek om onbekende geschiedenis voor zowel docent als leerling te ontdekken. ■

¹ E. Panofsky, *Studies in Iconology: Humanist Themes in the Art of the Renaissance* (Oxford 1939).

² M. Foucault, *De woorden en de dingen. Een archeologie van de menswetenschappen* (Amsterdam 2006).

Links: Portret van paus Innocentius X. Diego Velázquez, 1650. Galleria Doria-Pamphilj, Rome.

Rechts: Portret van René Descartes door Frans Hals, ca. 1649-1700, Louvre, Parijs.

PAUL SCHNABEL

Paul Schnabel is voorzitter van de commissie die het Onderwijs in 2032 vorm wil geven. Hij was directeur van het Sociaal en Cultureel Planbureau, tegenwoordig is hij hoogleraar Sociaal en Cultureel Beleid aan de Universiteit Utrecht. Daarnaast is hij lid van de Eerste Kamerfractie van D66.

Ben Vriesema is hoofdredacteur van Kleio.

Links: Het Academiegebouw in Utrecht. Rechts: Portret van Constantijn Huygens en zijn secretaris door Thomas de Keyser, 1627. National Gallery, Londen.

WELK NUT HEEFT GESCHIEDENIS VOLGENS U?

Geschiedenis is te beschouwen als een vergelijking in de tijd: hoe was het vroeger en waarom is het nu zoals het is? Vergelijking helpt om verandering te begrijpen en het vanzelfsprekende te relativiseren. Geschiedenis is ook weten waar je vandaan komt, wat je 'stam' is. Ten slotte heeft geschiedenis niet alleen nut, maar kan het als verhaal ook leuk, spannend, huiveringwekkend en ontroerend zijn.

KUNT U ZICH NOG VEEL HERINNEREN VAN DE LESSEN GESCHIEDENIS OP SCHOOL?

Ik las, voordat ik naar de middelbare school ging, zelf al veel over de klassieke oudheid en de vaderlandse geschiedenis. Op het Onze Lieve Vrouweyceum in Breda had ik jarenlang dezelfde, heel goede geschiedenisleraar, die begin jaren zestig al voor een thematische aanpak koos (antisemitisme, kolonisatie, staatsvorming). En ik was lid van de NJBG en voorzitter van de lokale afdeling.¹

WAT IS VOLGENS U HET BELANGRIJKSTE IN HET GESCHIEDENISONDERWIJS?

Verbreding van de aandacht van de meer persoonlijke historiciteit naar het bredere maatschappelijke verhaal, waarin de tijdslijnen verbonden worden met maatschappelijke ontwikkelingen en verschijnselen.

WELKE HISTORISCHE PERIODE SPREEKT U HET MEESTE AAN?

Ik heb altijd veel fascinatie gehad voor de kunst en architectuur van de Gouden Eeuw. Daarnaast ben ik sterk geïnteresseerd in de geschiedenis van Nederland van 1780 tot begin twintigste eeuw. Als socioloog heb ik me verder vooral beziggehouden met de geschiedenis van de verzorgingsstaat.

KENT U EEN HISTORISCHE PERSOON DIE (OP ONDERDELEN) OP U LIJKT OF WAAR U UZELF MEE ZOU DURVEN VERGELIJKEN?

Ja, Constantijn Huygens is voor mij een jaloersmakend voorbeeld. Die kon werkelijk alles en dat ook nog heel goed. En hij had ook alles: veel geld, een gelukkig huwelijk, een stel knappe tot geniale kinderen, mooie zelfontworpen huizen en tuinen en ook nog een heel lang leven. Hij kon schrijven, dichten, componeren en musiceren. Hij was topambtenaar, topdiplomaat en tophoveling. Hij sprak vele talen, had verstand van kunst en architectuur – en ook smaak en humor. Een fantastische man. Ik denk altijd even aan hem als ik over het Plein naar de Eerste Kamer loop. Zijn huis staat er niet meer, maar ook hij liep daar en zal vele malen in de zaal geweest zijn waar wij nu vergaderen.

WAT IS VOOR U EEN BELANGRIJKE LIEU DE MÉMOIRE?

Het Academiegebouw in Utrecht. In 1962 woonde ik als klassenvertegenwoordiger daar voor het eerst een promotie bij en als veertienjarige dacht ik toen: dat wil ik ook. Twintig jaar later was het zover. Nog weer een paar jaar later zat ik zelf als hoogleraar in de Senaatszaal promoties voor, maar ik zat tegelijkertijd ook weer achterin met de gretige ogen van dat jongetje uit Breda.

'Constantijn Huygens is voor mij een jaloersmakend voorbeeld. Die kon werkelijk alles en dat ook nog heel goed'

WELKE HISTORISCHE STUDIE OF WELKE HISTORISCHE ROMAN MAAKTE DE MEESTE INDRUK OP U?

Ik volg met veel plezier en grote bewondering Frits van Oostrom, Piet de Rooy en Auke van der Woud. Ik word erg blij van historische biografieën over uiteenlopende figuren als de Nederlandse koningen, mevrouw Kröller-Müller, Colijn, Troelstra, Den Uyl, Fortuyn, et cetera

WAT IS DE MEEST RECENTE 'HISTORISCHE SENSATIE' DIE U HEBT GEHAD?

Ik heb een paar jaar geleden een schilderij van Adriaen van der Werff (1659-1722) gekocht, met daarop een voorstelling van Sint-Sebastiaan. Van der Werff schrijft in 1700 in zijn eigen aantekeningenboekje dat het schilderij klaar is en naar de keurvorst van de Palts in Düsseldorf gaat. Het was het afscheidsgeschenk voor de hofcomponist Sebastiano Moratelli. Van hem heb ik nu ook een cd met een van zijn opera's en een reproductie van een portretgravure. Dichterbij kun je bijna niet komen.

STEL, U WORDT GEVRAAGD ALS MINISTER VAN ONDERWIJS IN EEN VOLGEND KABINET. WAT ZOU U DIRECT VERANDEREN IN HET HUIDIGE ONDERWIJS?

Uiteraard zou ik met instemming van de Tweede en Eerste Kamer meteen aan de slag gaan om het advies van het Platform Onderwijs2032 in praktijk te brengen.

WAARIN VERSCHILT HET LESGEVEN VAN DE DOCENT GESCHIEDENIS VAN NU MET DIE VAN 2032?

De moderne media zullen dan niet meer modern zijn, maar nog veel geavanceerder dan nu, met eindeloze mogelijkheden om de geschiedenis in (bewegend) beeld en geluid tot leven te brengen. Ik zou er erg voor zijn wanneer naast een basischronologische benadering vooral veel aandacht gegeven wordt aan thema's die op een brede en integrale manier de actualiteit met het verleden verbinden. Zoals mijn eigen geschiedenisleraar vijftig jaar geleden al deed, maar dan vrijwel zonder plaatjes.

1 Nederlandse Jeugdbond voor Geschiedenis.

WELKE HISTORISCHE FILM HEEFT DE MEESTE INDRUK OP U GEMAAKT?

Als jongetje was ik diep onder de indruk van De tien geboden en van Ben Hur, later vond ik Novecento heel mooi en ook Barry Lyndon. Ik zie weinig films, maar ben wel onder de indruk van hoe men in het Verenigd Koninkrijk docudrama's van het niveau van Downton Abbey weet te ontwikkelen. ■

Highclere Castle in Groot-Brittannië, waar Downton Abbey wordt gefilmd.

TAALSTEUN IN HET GESCHIEDENISONDERWIJS

Hoe werkt taal eigenlijk?

Taal is een essentieel maar zeker niet altijd probleemloos onderdeel van het geschiedenisonderwijs. Een goede manier om met dit probleem om te gaan is het geven van taalgericht vakonderwijs, waarbij aandacht wordt besteed aan expliciete taaldoelen, context, communicatie over en weer en taalsteun. Maar hoe geef je taalsteun, zonder dat je lessen taallessen worden waarin het niet meer over geschiedenis gaat? Het systeem van de functionele grammatica biedt een aantal handvatten om taalsteun te geven.

Terence Honing is lerarenopleider geschiedenis aan de HvA. In opdracht van het lectoraat van de maatschappijvakken heeft hij in 2014-2015 onderzoek gedaan naar de taal van geschiedenis.

Een van de grote problemen bij het leren van het schoolvak geschiedenis is de talige kant van het vak.¹ Uit onderzoek blijkt dat ongeveer twintig procent van de brugklasleerlingen (ongeacht het niveau) onvoldoende in staat is de schoolboekteksten met begrip te lezen.² Uit een veldraadpleging, uitgevoerd door het lectoraat didactiek van de maatschappijvakken, bleek dat veel docenten deze kwestie als een van de grootste problemen bovenaan op de onderzoeksagenda van het lectoraat wilden plaatsen.

Een inmiddels ingeburgerde benadering van het probleem is het bieden van taalgericht vakonderwijs, dat omschreven wordt als ‘vakonderwijs waarin expliciet taaldoelen worden gesteld, dat contextrijk is, vol interactiemogelijkheden zit en waarbinnen de benodigde taalsteun wordt geboden’.³ Maar hoe bied je als geschiedenisdocent taalsteun? We zijn toch geen taaldocenten?

TALIG STRUIKELBLOK

Voordat ik uiteenzet hoe het systeem van de functionele grammatica kan helpen bij het bieden van taalsteun, hieronder eerst een korte weergave van de talige struikelblokken in het onderwijs. Kort, omdat er al veel geschreven is over de problemen die doorgaans optreden bij taal en specifiek bij geschiedenis. In *Het handboek voor taalgericht vakonderwijs* van Hajer en Meestringa worden de algemene problemen verkend.⁴ Een van de belangrijkste problemen is de grote kloof tussen het dagelijkse taalgebruik van leerlingen en de taal die gebruikt wordt op school. Als een leerling de weg naar het station vraagt, zou hij in het dagelijks taalgebruik het antwoord kunnen krijgen dat ‘de weg links bij de splitsing net voorbij de kerk, leidt naar het station’. In de schoolboeken kan deze leerling een zin in schoolboekentaal tegenkomen als: ‘kritiek op de kerk van Rome leidde in de zestiende eeuw tot een splitsing van de kerk’. In dit voorbeeld wordt duidelijk dat naast het gebruik van abstracte begrippen als ‘kerk’, waarop later wordt ingegaan, er ook in de rest van de zin sprake is van een kloof tussen de thuistaal en de schooltaal. De woorden ‘leiden’ en ‘splitsing’ worden in beide zinnen gebruikt, maar de betekenis ervan verschilt aanzienlijk.

Specifiek voor geschiedenis wordt vaak gewezen op de hoge abstractiegraad van het begrippenapparaat dat gehanteerd wordt. Ook wat dat betreft is de kerk een mooi voorbeeld. Dit begrip kan, zoals vele begrippen bij geschiedenis, zowel een concrete (het gebouw in het dorp) als een abstracte (de organisatie) betekenis hebben. Andere problemen

die gepaard gaan met het gebruik van abstracte begrippen zien we ook terug bij dit begrip ‘kerk’. Om het begrip duidelijk te maken, moet bijvoorbeeld gebruikgemaakt worden van weer andere abstracte begrippen als geloof, godsdienst of instituties. En bij een goed inzicht in dit begrip ligt als laatste altijd het gevaar van presentisme op de loer: hoe voorkomen we dat de kennis van de hedendaagse kerk wordt geprojecteerd op ‘de kerk in de zestiende eeuw’?

Maar hoe ga je nu om met deze geconstateerde problemen met taal in de les? Hoe bied je de leerlingen taalsteun? Het systeem van de functionele grammatica biedt enkele bruikbare handvatten.⁵

FUNCTIONELE GRAMMATICA

Volgens Van der Leeuw en Meestringa (2014) draagt de traditionele grammatica voor het onderwijs over het algemeen weinig bij aan het beantwoorden van de vraag hoe taal werkt. Een benadering voor geschiedenisdocenten die deze vraag wel beantwoordt, is het systeem van de ‘functionele grammatica’.⁶ Dit systeem richt zich in de eerste plaats op de betekenis van de grammaticale keuzes die in een tekst worden gemaakt. Een tweede kenmerk is dat taal en teksten worden bekeken vanuit het doel dat ze hebben. Het is deze aandacht voor de betekenis van de grammaticale keuzes en de manier waarop daarmee de doelen worden bereikt, die het systeem zo toepasbaar maakt voor het vakonderwijs. Dit maakt het namelijk mogelijk om, in tegenstelling tot de traditionele grammatica die gebaseerd is op taalkundig juiste structuren – in een vraag zet je de persoonsvorm voor het onderwerp –, taalsteun te geven in termen van de betekenis van bepaalde talige keuzes. Wat wordt er bijvoorbeeld met behulp van een bepaalde woordkeuze in een tekst of bron tot uitdrukking gebracht?

WERKING VAN TAAL

In het systeem van de functionele grammatica worden drie betekenisgevende onderdelen van een zin onderscheiden: het veld, de toon en de modus. Het veld vormt de kern van de zin. Hierin komt tot uitdrukking wat er gebeurt, wie daarbij betrokken is en in welke omstandigheden dat gebeurt. Met de toon worden de betrokkenen uit het veld en hun verhouding tot het onderwerp bij wijze van spreken ingekleurd. Denk bijvoorbeeld aan bijwoorden of bijvoeglijke naamwoorden die een betekenis, waardering, nuance of evaluatie uitdrukken. De modus tot slot verwijst naar de organisatie van de taal. Hierbij gaat het om voegwoorden, telwoorden en andere signaalwoorden. ►

¹ Zie bijvoorbeeld de eerder in de *Kleio* gepubliceerde stukken van Carla van Bortel & Jannet van Drie (2010) ‘Leer de vaktaal gebruiken’. *Kleio* 51(3) 18-22, en samen met Bob Montagne (2012) ‘Taal in eindexamens soms te moeilijk’. *Kleio* 53(4) 39-44.

² Hacquebord, H., Linhorst, R., Stellingwerf, B. & Zeeuw, M. de (2004). *Voortgezet taalvaardig. Een onderzoek naar tekstbegrip en woordkennis en naar de taalproblemen en taalbehoeften van brugklasleerlingen in het voortgezet onderwijs in het schooljaar 2002-2003* (Groningen: Expertisecentrum taal, onderwijs en communicatie).

³ Hajer, M., & Meestringa, T. (2009). *Handboek taalgericht vakonderwijs*. Bussum: Coutinho.

⁴ Hajer, M., & Meestringa, T. (2009). *Handboek taalgericht vakonderwijs*. Bussum: Coutinho.

⁵ Zie b.v. Fang, Z., Schleppegrell, M. J. (2010). Disciplinary literacies across content areas: Supporting secondary reading through functional language analysis. *Journal of Adolescent and Adult Literacy*. 53(7), 587-597, en Schleppegrell, M., Arbor, A., & Oliveira, de L. C. (2006) An integrated Language and Content Approach for history Teachers. *Journal of English for Academic Purposes*, 5, 254-268.

⁶ Zie bijvoorbeeld Leeuw, van der B., en Meestringa, T. (2014) *Genres in schoolvakken*. Bussum: Coutinho.

VOORBEELD VAN VELD, TOON EN MODUS IN EEN SCHOOLBOEKENTEKST

Veld: Het onderwerp en de handelingen

Toon: Inkleuring van het veld

Modus: de organisatie van de tekst

VAL ROMEINSE RIJK

Het Romeinse Rijk werd bestuurd vanuit een **centrale** hoofdstad, Rome, en was onderverdeeld in provincies, die daaraan ondergeschikt waren. De overheid zorgde voor veiligheid, handhaafde het recht volgens **geschreven** regels en beschikte over ambtenaren, die tegen een **vast** inkomen in overheidsdienst waren en moesten voldoen aan **vastgelegde** normen.

Van dat **Romeinse** staatsapparaat bleef in de **vroege** middeleeuwen weinig over. Alleen geestelijken konden nog lezen en schrijven, zodat bestuur volgens geschreven wetten en regels **niet meer goed** mogelijk was. Omdat er geen **goede** wegen meer waren, konden heersers alleen in **een beperkt gebied werkelijk** hun gezag doen gelden.

Uit: Geugten van der, T. & Verkuil, D. (red.) (2006). *Geschiedenis Werkplaats. Geschiedenis Tweede Fase vwo Handboek historisch overzicht* (Noordhoff Uitgevers).

Als de docent samen met de leerlingen bovenstaande zin uiteenrafelt, en de losse onderdelen ervan vervolgens uitvoerig onder de loep neemt, ontdekken ze waar de problemen zich voordoen. Zo zien ze bijvoorbeeld dat zowel het onderwerp 'dat Romeinse staatsapparaat' als de omstandigheden 'in de vroege middeleeuwen' (zeer) abstracte begrippen zijn. Wat wordt er precies bedoeld met beide begrippen? Bovendien wordt door het onderscheid tussen het onderwerp, de omstandigheden en het proces duidelijk wat er precies gebeurt in deze zin. In het proces komt namelijk een chronologie naar voren. Sterker nog, er wordt een zeer belangrijke vaardigheid mee aangeduid, namelijk die van continuïteit en verandering. Het is maar de vraag of elke leerling deze, voor docenten wellicht zichtbare, aanwijzing zelfstandig zou ontdekken.

TOON

Om de 'toon' te achterhalen zou de leraar zijn of haar leerlingen kunnen vragen onderdelen van de toon, zoals bijwoorden en bijvoeglijke naamwoorden, te onderstrepen of te arceren (in deze tekst dikgedrukt). We vinden dan bijvoorbeeld in de laatste alinea: 'niet meer goed', 'goede' en 'in een beperkt gebied werkelijk'. Vervolgens kan de docent met zijn klas of leerling een gesprek aangaan over wat deze woorden precies betekenen voor de boodschap van de tekst.

In dit geval hebben de woorden de functie een genuanceerd beeld uit te drukken, waarin het centrale Romeinse gezag deels – wellicht grotendeels – maar niet geheel verdwijnt.

Aandacht voor de toon van deze tekst kan leiden tot het gesprek over continuïteit en verandering: deze tekst brengt tot uitdrukking dat er geen sprake was van een volledige verandering. Goede wegen waren er niet meer, maar er waren wel wegen. Bestuur was niet meer goed mogelijk, maar niet onmogelijk. En heersers konden nog wel enig gezag laten gelden, maar slechts over een beperkt gebied. In deze tekst wordt dus een genuanceerde inkleuring gegeven aan de continuïteit en verandering die uit de bestudering van het veld naar voren is gekomen. Dit zijn nuances die voor historici belangrijk zijn, en die in het bijzonder in de toon tot uitdrukking worden gebracht.

MODUS

Het laatste betekenisgevende onderdeel van een zin is de 'modus'. Met de modus bedoel ik de wijze waarop in een tekst structuur wordt aangebracht. Een eerste kenmerk is het visuele aspect van een tekst, zoals de typografie en opmaak. Door met leerlingen de titel en de kopjes te bekijken en

VELD

Via het 'veld' vormt de lezer zich een voorstelling van wat er gebeurt in de tekst. Dat is meestal een handeling of een proces. Ook wordt er beschreven wie of wat bij de handeling betrokken is: de deelnemer of het onderwerp. Als laatste geeft het aan in welke omstandigheden dat gebeurt. Als de eerste zin van de tweede alinea van de voorbeeldtekst 'Val Romeinse Rijk' (zie kader hierboven) op deze manier wordt uiteengerafeld krijgen we:

Van dat Romeinse staatsapparaat / bleef / in de vroege middeleeuwen / weinig over.

Onderwerp / proces / omstandigheden / proces

aandacht te besteden aan bijvoorbeeld dikgedrukte woorden of opsommingen wordt er al taalsteun geboden.

Een tweede kenmerk van de modus is de tekstuele wijze waarop de inhoud wordt gestructureerd. Dit worden ook wel 'structuurmarkeerders' genoemd en bestaan onder andere uit voegwoorden, voorzetsels en bijwoorden. In de eerste zin lezen we dat de provincies van 'het Romeinse Rijk (...) waren onderverdeeld in provincies, die daaraan ondergeschikt waren'.

Door samen met de leerlingen aandacht te besteden aan de vraag waar deze verwijzing naar verwijst (namelijk het Romeinse Rijk), wordt de structuur van de tekst voor de leerlingen inzichtelijker. Ook worden oorzakelijke verbanden vaak in de vorm van deze structuurmarkeerders weergegeven. In deze tekst zien we bijvoorbeeld 'zodat' en 'omdat'. Van deze structuurmarkeerders heeft Jentine Land al eerder aangetoond dat ze van groot belang zijn voor het tekstbegrip van vmbo-leerlingen.⁷

Een laatste, zeer bijzondere vorm van structuurmarkeerder in deze tekst zien we terug in de woorden 'van dit Romeinse staatsapparaat'. Deze uitdrukking wordt in de literatuur ook wel een 'nominale groep' genoemd. Deze vier woorden, ballen een zeer grote hoeveelheid informatie samen (namelijk de hele eerste alinea). Voor het begrip van de zin is het essentieel dat leerlingen deze verwijzing herkennen en snappen. En misschien lukt hun dat ook, al dan niet met een beetje taalsteun.

TAALSTEUN

Met een aantal vrij eenvoudige vragen is de betekenis en het doel van de zin te achterhalen: 'wie deed iets', 'wat deed die met wie' en 'in welke omstandigheden gebeurde dat?' Als vervolgens met leerlingen naar de toon wordt gekeken, kan de vraag gesteld worden welke invloed de bijvoeglijke naamwoorden en bijwoorden invloed hebben op de inhoud. Gaat het om grote veranderingen? Gaat het om belangrijke oorzaken? Is er sprake van grote veranderingen? En als laatste kan de structuur van de tekst worden onderzocht door de leerlingen op zoek te laten gaan naar alle structuurmarkeerders: op welke manier wordt samenhang in de tekst aangebracht en welke betekenis hebben deze structuurmarkeerders?

HANDVATTEN

Hopelijk is met bovenstaande duidelijk geworden dat het systeem van de functionele grammatica een aantal handvatten biedt om taalsteun te geven. Het onder de loep nemen van de zinnen en het opbreken van deze zinnen in betekenisgevende onderdelen richt de aandacht op zowel de inhoud als de vaardigheden. En door middel van dit systeem blijft onze aandacht daar waar onze passie waarschijnlijk het meest ligt: bij de geschiedenis. ■

Land, J. (2009). *Zwakke lezers, sterke teksten? Effecten van tekst- en lezerskenmerken op het tekstbegrip en de tekstwaardering van vmbo-leerlingen*. Utrecht: Universiteit Utrecht (proefschrift).

Lessuggesties bij dit artikel zijn te vinden op de website van Kleio:
www.vgnkleio.nl.

VLIJMSCHERP VERLEDEN

Het zwaard als veelzijdig object

In het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden is tot en met 2 oktober de tentoonstelling *Vlijmscherp Verleden* te zien, waarin het zwaard centraal staat. Dat voorwerp blijkt vele kanten te hebben: naast ons eerste echte wapen is het zwaard ook een symbool van identiteit en status. Het uitlichten van zo'n onderwerp laat de veelzijdigheid van voorwerpen zien en hun raakvlakken met thema's in onze samenleving.

Luc Amkreutz is conservator prehistorie en Annemarieke Willemssen is conservator middeleeuwen bij het Rijksmuseum van Oudheden.

Experts van het Rijksmuseum van Oudheden schrijven in het schooljaar 2015-2016 in *Kleio* over de collectie in relatie tot het onderwijs. Het museum is weer open na een maandenlange verbouwing. De drie zalen over de klassieke wereld zijn totaal vernieuwd. In november 2016 heropent de Egyptische afdeling. Op www.rmo.nl leest u meer over de collectie en welke activiteiten er plaatsvinden.

Het zwaard is zo'n 4000 jaar geleden ontstaan. Aanvankelijk gemaakt van brons en later van ijzer, is het een voorwerp dat iedereen herkent. Het is het eerste object dat puur en alleen bedoeld is voor de strijd van man tot man. Al vroeg is er dus behoefte om te bewapenen en zijn er motieven voor strijd en verovering. Dat begint in de bronstijd, waar bezit, eigendom, territorium en verwantschap steeds bepalender worden in de samenleving. Tot

aan de Tweede Wereldoorlog zal het zwaard in enige vorm een belangrijk middel blijven om bezit en gebied te verkrijgen of te verdedigen. Die ontwikkeling staat centraal in het eerste deel van de tentoonstelling, waarbij geput kan worden uit de rijke archeologische collectie van het RMO, maar waar belangrijke bruiklenen van bijvoorbeeld het Nationaal Militair Museum en het Nationaal Museum van Wereldculturen het verhaal chronologisch en geografisch complementeren. ►

Brons gieten uit een smeltkroes in een mal zoals in de bronstijd. Foto: Hans Splinter.

Rechterpagina: Selectie van zwaarden uit de collectie van het Rijksmuseum van Oudheden. Foto: RMO.

Links: Het zwaard van Buggenum, 1200-1100 voor Chr. Foto: RMO.
Rechts: Ulfberht-zwaard, 950-1000 na Chr. Foto: RMO.

MEER DAN STAAL

Vanaf het eerste begin blijken zwaarden diverse rollen gehad te hebben. Het waren kostbare objecten die uitgewisseld werden tussen krijgers of leiders en die status verschaften. Naast hun functie als wapen waren ze vaak ook symbool van macht en gezag. Dat geldt voor prachtig versierde zwaarden uit Centraal-Europa van 3500 voor Chr., maar ook voor het grote Rijkszwaard uit 1840, een van de *regalia* van het Koninkrijk der Nederlanden. Het zwaard is symbool van de rechtspraak in de hand van Vrouwe Justitia en praktisch uitvoerder daarvan als beulzwaard. Vaak blijken dit soort zwaarden omringd met bijgeloof.

'DE TRADITIE VAN HET OFFEREN EN MEEGEVEN VAN KOSTBARE WAPENS ONDERSTREEPT DAT HET OM OBJECTEN GAAT DIE OOK EEN DUIDELIJKE RITUELE OF SPIRITUELE LADING HADDEN'

Zo moest een beulzwaard na honderd onthoofdingen begraven worden, omdat het anders te bloeddorstig werd. Zwaarden zijn daarnaast alomtegenwoordig in verhalen en mythes. In dat soort verhalen hebben ze vaak een eigen persoonlijkheid en dragen ze soms zelfs een naam, zoals Excalibur van koning Arthur of Notung uit de Siegfried-sage. In alle gevallen zijn ze nadrukkelijk met een belangrijk persoon verbonden. Die dimensie verklaart ook de bijzondere levensloop van archeologische zwaarden. Vele zijn meegegeven in de graven van krijgers of koningen, andere zijn gedeponeerd op 'natte plekken': in rivieren, vennen en moerasen. In beide gevallen zijn ze aan het dagelijks gebruik onttrokken en soms zijn ze daarvoor bewust

kapotgemaakt of kromgebogen. De traditie van het offeren en meegeven van kostbare wapens begon in de bronstijd en bleef zeker tot in de middeleeuwen voortbestaan. Dat onderstreept dat het hier om objecten gaat die ook een duidelijke rituele of spirituele lading hadden – een 'bijbetekenis'. Hieronder belichten we kort vier zwaarden die meerdere van bovengenoemde aspecten in zich verenigen.

ZWAARD VAN BUGGENUM

Het zwaard van Buggenum werd in 1964 door een baggerschip gevonden. Het is een zogenaamd *Vielwüstvolgriffschwert*, met een greep van brons en diverse ribben op de kling. Vorm en versiering geven aan dat het zwaard is gemaakt in het Donaugebied van Oostenrijk in de twaalfde eeuw voor Chr. Dit kostbare en exotische stuk eindigde echter, net als vele andere zwaarden, in het koude water van de Maas. Het bewust weggooien of vernietigen van iets waardevols, dat bovendien omgesmolten en hergebruikt kon worden, lijkt onlogisch, maar vormde eeuwenlang een belangrijke praktijk in prehistorisch Europa. Blijkbaar was het een krachtig symbool om iets kostbaars te offeren. Alsof iemand heden ten dage een zeldzame Ferrari onder grote belangstelling bij de lokale sloperij tot een kubieke meter staal samen laat drukken. We kennen dit soort voorbeelden van kunstenaars in onze samenleving en ze genereren aandacht. Waarschijnlijk moeten we deze handelingen in de prehistorie zien als een uitwisseling met een goden- of geestenwereld die verbonden is met de overgangszones tussen land en water. In het geval van

zwaarden was een bijkomend effect dat zo gevaarlijke wapens voorgoed uit de samenleving werden verwijderd.

ECHT GEBRUIKT?

Hoe weten we nu dat zwaarden ook echt gebruikt zijn in gevechten? Natuurlijk wordt van archeologische wapens aangenomen dat ze bedoeld zijn om mee te vechten en te doden, maar dat moet en kan wetenschappelijk getest worden. In recent onderzoek van Valerio Gentile aan de Universiteit van Leiden is bij een aantal zwaarden van het type *Gündlingen* (850-760 voor Chr.) uit de collectie van het Rijksmuseum van Oudheden nauwkeurig gekeken welke schade er op de klingen voorkwam, zoals krasen, deuken en scheuren in het brons. Van dit type zwaarden is altijd aangenomen dat ze door hun vorm en balans uitstekend geschikt waren als slagwapens. Voor het onderzoek zijn van deze klingen door een bronssmid op authentieke wijze replica's gegoten en voorzien van een gevest. Vervolgens is er door professionele zwaardvechters mee

'gevochten', gebruikmakend van historische vechttechnieken. Elke beweging is met een *highspeed camera* vastgelegd en na elke slag en afwering werden nieuwe sporen op de kling nauwkeurig gedocumenteerd. Zo ontstond een 'staalkaart' van gevechtsschade. Het blijkt dat met een groot aantal zwaarden uit de collectie inderdaad is gevochten.

GEHEIM VAN DE SMID

De *Spatha* – een tweesnijdend zwaard – dateert uit de tweede helft van de tiende eeuw. De driehoekige gevestknop en korte pareerstang zijn ingelegd met een streepjespatroon van strookjes zilver en messing. Op de kling is de naam +VLFBERT+ aangebracht in zogenaamde torsiedaemast. Zwaarden met deze naam, ook wel met een iets afwijkende spelling, zijn tot in Noorwegen en op de Balkan gevonden. We denken dat het gaat om een atelier in het Rijnland waar heel goede zwaarden werden gesmeed, die breed faam verwierven. Ulfberht werd daarom een merknaam, de 'Rolex van de middeleeuwen', en werd ook nagemaakt. Dit type

zwaard, in het Frankische Rijk geproduceerd, wordt doorgaans 'Vikingzwaard' genoemd. Het is echter moeilijk de zwaarden van beide groepen uit elkaar te houden, omdat Scandinaviërs hun zwaarden vaak in Frankisch gebied kochten, omdat daar de

**'SCANDINAVIËRS KOCHTEN HUN ZWAARDEN
VAAK IN FRANKISCH GEBIED, OMDAT DAAR
DE BESTE KLINGEN WERDEN GESMEED.
VIKINGEN BEVOCHTEN DE FRANKEN IN FEITE
MET HUN EIGEN STAAL'**

beste klingen werden gesmeed. In een langdurig proces van verhitten en afkoelen van afwisselend koolstofrijk en koolstofarm staal ontstonden klingen die zowel hard als buigzaam waren. Vikingen voorzagen die klingen thuis van gevesten naar hun smaak en bevochten de Franken in feite met hun eigen staal. Om die reden had Karel de Kale in het *Edictum Pistense* uit 867 de export van Frankische klingen naar het Scandinavische gebied verboden. Tevergeefs, zoals uit vondsten uit de periode daarna blijkt.

Veldslag tussen
Roeland en de
Saracenen, *Spiegel
Historiae*, ca. 1330.
Foto: Koninklijke
Bibliotheek, Den
Haag.

Boven: Zwaard gemaakt voor Karel V, 1537-1555.

Foto: Nationaal Militair Museum, Soest.

Daaronder: Engelbrecht II van Nassau met zwaard. Nicolaes Rombouts, 1500 tot 1525. Foto: Rijksmuseum Amsterdam.

ZWAARD VOOR KAREL V

Het grote tweehandszwaard uit de collectie van het Nationaal Militair Museum is verbonden met keizer Karel V én met Nederland. Op het gevest zijn drie portretten aangebracht, met in het midden keizer Karel, heel herkenbaar aan zijn vooruitstekende 'kinnebak'. Om zijn portret staat CARLE PAR LA GRACE DE DIEU ('Karel bij de gratie Gods'), wat zijn status als katholieke keizer benadrukt. Boven hem is een dame te zien die 'pietas' of 'vroomheid' voorstelt. Onder hem staat een portret van de Romeinse keizer Nero, omdat Karel als keizer van het Heilige Roomse Rijk een opvolger is van zijn Romeinse voorgangers. In de bandjes om het gevest zijn steeds twee l's te zien, de 'zuilen van Hercules', die volgens de traditie stonden aan weerszijden van de Straat van Gibraltar en golden als het 'einde van Europa'. Deze zuilen zijn deel van Karels wapenschild met zijn persoonlijke motto NEC PLUS ULTRA: 'steeds verder'. Dit tweehandszwaard is in de periode 1537-1555 gemaakt voor een ceremonie waarin Karel V de hoofdrol speelde. Daarbij denken we in de eerste plaats aan de zogenaamde 'Blijde Inkomsten' die hij in de jaren 1540-1550 in diverse Nederlandse steden heeft gedaan. Daarbij is het zwaard mogelijk als symbool van Karels macht voor hem uit gedragen.

VEELZIJDIG ONDERWERP

Bovenstaande voorbeelden laten zien dat achter een eenvoudig onderwerp als het zwaard een wereld aan veelzijdigheid schuilgaat, die vele hedendaagse thema's raakt. Van kwesties over identiteit en legitimiteit, tot status, geloof en uliem vakmanschap. De bijna tweehonderd zwaarden in de tentoonstelling benadrukken continuïteit en verandering in de lange geschiedenis van Europa. Een aha-erlebnis of zelfs historische sensatie, teweeggebracht door een oud maar herkenbaar gebruiksvorm, is een krachtig middel om mensen voor geschiedenis te 'winnen'. Musea en vooral de evocatieve rol van objecten zijn daarbij cruciaal. Het zwaard vormt naar onze mening daarvan een van de meest sprekende voorbeelden. ■

VERDER LEZEN

- LUC AMKREUTZ & ANNEMARIEKE WILLEMSSEN, *Vlijmscherp Verleden. Het zwaard als wapen en symbool* (Leiden: Rijksmuseum van Oudheden, 2016).
- R. EWART OAKESHOTT, *The Archaeology of Weapons. Arms and Armour from Prehistory to the Age of Chivalry* (Londen: Lutterworth Press 1960).
- www.rmo.nl/vlijmscherpverleden

OEKRAÏNE KAN ONS NIETS SCHELEN

Waarover praten en denken onze leerlingen? En waaraan geven ze hun geld uit, wat eten ze en hoe kleden ze zich? Kortom, wat zijn de trends bij onze jongeren? Het antwoord brengt ons dicht in de buurt van de tijdgeest. Eenduidig is deze niet meer. Wel caleidoscopisch of in gewoon Nederlands, erg bont. 9/11, Parijs, Brussel, Bagdad, Boko Haram, IS, Johan Cruijff, het uitgaansleven, het digitale wonderland, echtscheiding, ziekte, bedreigingen, crisis, hypes, fun, jeugdwerkloosheid, roken, drinken, spirituele beleving, geld en emotie om maar eens wat te noemen.

Als geschiedenisleraren doen wij ons best onze leerlingen deze verwarrende, chaotische en hectische tijden beter te leren begrijpen en hen te helpen hun eigen plaats erin te bepalen. De samenleving is voortdurend in beweging, prevelen de muzen van Clio. En daarbij gebruiken we het verleden om te proberen samenhang te ontdekken. We dragen themavelden en patronen aan. Globalisering en regionalisering, kwaliteit en kwantiteit, publiek en privaat, dictatuur en democratie, ongelijkheid en emancipatie, materieel en immaterieel, individueel en collectief, om maar weer eens wat te noemen. Zijn onze leerlingen hierin geïnteresseerd en draagt het bij aan hun bestaansverheldering? En dan is daar de onvermijdelijke vraag naar de relevantie. Wat hebben onze leerlingen hier allemaal aan? Ga er maar aan staan.

Gelukkig hebben we het referendum over het associatieverdrag met de Oekraïne gehad. Maar van de discussie over Europa zijn we niet af. Sinds Geert Wilders zijn we eurosceptischer geworden. Een paar dagen voordat we naar de stembus gingen voor het genoemde referendum kwam de leider van het Burgercomité, de historicus – jawel – Arjan van Dixhoorn, helemaal uit de kast: 'Oekraïne kan ons niets schelen'. Heel zindelijk Nederland viel over hem heen.

Dat was niet nodig geweest, want Van Dixhoorn sloeg de spijker op de kop. Het gaat hem en de zijnen erom Nederland uit de EU te krijgen en te

drijven. Het ging en gaat in dit soort discussies om sentimenten in plaats van argumenten. Moet de geschiedenisleraar hier iets mee? Nou en of. Hij of zij zal in de eerst plaats de eigen standplaatsgebondenheid dienen te beseffen. En laat hem of haar vooral het verhaal van Oekraïne, Syrië en Europa vertellen. Het verhaal over onze medemensen daar. Ze lijken soms net op ons.

Ik bedoel hier echter vooral ook het verhaal als metafoor van de betekenisvolle eenheid. Misschien komen we dan ook eens af van dat onuitroeibare

Ton van der Schans is voorzitter van de VGN. Hij werkt als docent geschiedenis op de Driestar Hogeschool (pabo) in Gouda.

'De geschiedenisleraar buigt niet door zijn knieën, maar legt iets nieuws op tafel'

en hopeloos versleten cliché dat geschiedenis uit feiten leren bestaat. Door de betekenisvolle eenheid en de schakels tussen verleden, heden en toekomst in crisisgebieden te ontdekken, gaan we de mensen die daar zo 'vreemd' doen, een beetje beter leren begrijpen. De geschiedenisleraar buigt niet door z'n knieën om in de belevingswereld van de leerling te komen, maar legt iets nieuws op tafel. Onderwijs moet 'interrumperen', komen met nieuwe dingen waar leerlingen nog geen weet van hebben. We hebben hiervoor steeds meer prachtige middelen. Het geschiedenisonderwijs en onze leerlingen staan er puik voor. En dat willen we graag zo houden, meneer Dekker. ■

HET VERHAAL VAN DE BODEM

Archeologisch onderzoek in Sobibor vult informatie over de Holocaust aan

Decennialang vertolkten voornamelijk schriftelijke bronnen de geschiedenis van de Holocaust. Vanaf het begin van de 21e eeuw kwam door archeologisch onderzoek het verhaal van de bodem erbij. Het blijkt in tal van opzichten bij te dragen aan onze kennis van de verschrikkingen van de Holocaust.

Ton van Toutert is geschiedenisdocent aan het Christelijk Lyceum in Veenendaal.

In het najaar van 1944 komt Vasili Grossman, speciaal correspondent in dienst van het Rode Leger, aan in Treblinka, een nazivernietigingskamp ten noordoosten van Warschau. De SS had op bevel van Heinrich Himmler, Reichsführer van de SS, geprobeerd alle sporen van het geïsoleerd gelegen kamp uit te wissen. Soldaten van het Rode Leger spoorden direct na de bevrijding van Treblinka zo'n veertig overlevenden op. Veel van hen hadden zich verscholen in de naaldbossen, in de nabijheid van het kamp. Grossmann (1905-1964),

een Oekraïense Jood wiens moeder vermoord was door de nazi's, interviewde de gevangenen, evenals een aantal plaatselijke Poolse boeren. De gevangenen, bij wie de verschrikkingen nog vers in het geheugen lagen, getuigden van de omstandigheden van leven en dood in Treblinka. Het verslag, een nauwkeurige weergave van deze gesprekken met als titel *De hel van Treblinka*, publiceerde Grossman in november 1944 in het tijdschrift *Znamja*. Het artikel zou later worden aangehaald bij de processen in Neurenberg.

Philip Mechanicus (1889-1944), een Amsterdamse journalist, belandde op 7 november 1942 in door-gangskamp Westerbork. Vanaf 28 mei 1943 hield hij een dagboek bij waarin hij het dagelijkse leven in het kamp nauwgezet vastlegde. Op maandag 28 februari 1944 schreef hij de laatste bladzijde van zijn zorgvuldig en levendig geschreven ooggetuigenverslag dat hij de titel *In Depot* meegaf. Op 8 maart 1944 werd Philip Mechanicus op transport gesteld naar Bergen-Belsen. Op 12 oktober werd hij in Auschwitz doodgeschoten, ongeveer op hetzelfde tijdstip waarop de Russen Treblinka bevrijdden.

Gitta Sereny (1921-2012), een Engelse onderzoeks-journalist, sprak van april tot juni 1971 ongeveer zeventig uur met Franz Stangl (1908-1971), kamp-commandant van Treblinka en in 1970 tot een levenslange gevangenisstraf veroordeeld. De gesprekken gingen niet alleen over schuld, maar ook over hoe zijn carrière was verlopen en hoe Stangl dacht over zijn leven na de oorlog. Het waren diepgaande, moeizaam verlopende gesprekken waarin Sereny trachtte door te dringen in het denken en doen van haar gesprekspartner. Franz Stangl had erg veel moeite verantwoordelijkheid te nemen voor zijn daden. Pas aan het einde van de serie gesprekken erkende hij aarzeland, en zeker niet overtuigend, enige schuld aan de praktijken in Treblinka.

PRIMAIRE BRONNEN

Deze drie getuigenissen geven ieder vanuit een eigen positie een beeld van de Holocaust. Twee ervan zelfs tijdens de oorlog. Er was geen sprake van vervorming door de tijd, geen later door nieuwe informatie vaak onbewust aangevulde herinneringen. Getuigenissen genoteerd door een reporter die relevante ooggetuigen ondervraagt, door een slachtoffer die zelf getuige is geweest en door een onderzoeksjournalist die in gesprek gaat met een dader. Het zijn ten diepste primaire bronnen. Historici hebben de intentie een betrouwbaar beeld

De funderingen van een van de gaskamers in Sobibor.
Foto: Ivar Schute.

'WAT IS DE WAARDE VAN EEN VERTOLKT VERLEDEN ALS HET GEEN BETROUWBARE WEERGAVE IS VAN HET REËLE VERLEDEN?'

te geven van het verleden en proberen met behulp van bronnenkritiek dat beeld te realiseren. Controleerbare feiten spelen daarbij een belangrijke rol. Historici zijn immers geen fictieschrijvers. Wat is de waarde van een vertolkt verleden als het geen betrouwbare weergave is van het reële verleden? Dat geldt voor alle historische onderwerpen, maar zeker is het belangrijk voor de geschiedenis van de Holocaust waarvan de implicaties – morele, ethische, religieuze, psychologische – veel verder reiken dan veel andere historische gebeurtenissen. ►

Boven: De Poolse archeoloog Wojciech Mazurek geeft aanwijzingen.
Onder: De waterput in het deel van het kamp waar de dwangarbeiders hun barakken hadden ('Kamp 1').
Beide foto's: Ivar Schute.

Bovendien is er nog steeds een generatie slachtoffers, maar ook een tweede generatie slachtoffers in leven voor wie deze geschiedenis niet afgesloten is. Het is een in veel opzichten nog levende geschiedenis en het raakt velen nog dagelijks.

KAPPERSBARAK

Totdat met archeologisch onderzoek werd begonnen aan het begin van de 21e eeuw vormden schriftelijke bronnen de voornaamste bronnen voor onze kennis over de Holocaust. Behalve ooggetuigenverslagen, waaronder nu prominent het IWitness Project van Steven Spielberg, zijn dat ook tal van andere bronnen. Monografieën (waaronder *Vernietigingskamp Sobibor* van overlevende Jules Schelvis die onlangs op 95-jarige leeftijd overleed), overheidsdocumenten, geschreven orders, kaartmateriaal van kampen en de omgeving getekend door daders en overlevenden, maquettes van kampen gemaakt door overlevenden, foto's en filmmateriaal, veelal van daders. Maar ook levende getuigen

vormen een belangrijke bron voor onze kennis van de Holocaust.

Holocaustarcheologie gaat niet aan deze bronnen voorbij, ze vormen een belangrijk startpunt voor archeologisch onderzoek en worden naast vondsten uit het bodemarchief gelegd. Op die manier worden deze bronnen geverifieerd. Zo kan er enerzijds op aanwijzing van overlevenden door archeologen gezocht worden op de opgravingsplek, anderzijds kan een opgraving het geheugen van een overlevende dusdanig prikkelen dat deze zijn verhaal ter plekke opnieuw kan herinneren, maar soms ook aanpassen, zodat het concrete verhaal van de opgravingsplek completer wordt. 'Getuigenissen worden getoetst. Niet om aan de waarde van die getuigenissen iets af te doen, integendeel. Het is echter wel belangrijk de resultaten van opgravingen ter plekke en de getuigenissen daarover met elkaar te vergelijken. Op die manier ontstaat er een vollediger beeld,' aldus de Poolse archeoloog Wojciech Mazurek. Ivar Schute, een archeoloog die zich – naast zijn reguliere werkzaamheden voor RAAP, een adviesbureau voor archeologie – een aantal maanden per jaar bezighoudt met archeologische opgravingen in vernietigingskamp Sobibor, ontmoette in september 2014 overlevende Philip Bialowitz op de fundering van de gaskamers van Sobibor. Bialowitz werkte in de kappersbarak waar hij vrouwen kaalschoor voordat ze de gaskamer ingingen. Hij zag bij de ontmoeting met Schute de gaskamers voor het eerst. Immers, niemand die in de directe nabijheid van de gaskamers werkte, overleefde het. Bialowitz situeerde, tijdens gesprekken met Schute, de kappersbarak op drie verschillende plekken in het kamp; exact wist hij het niet meer. Bialowitz wilde overleven in de toenmalige verschrikkelijke omstandigheden, zijn ervaringen heeft hij niet direct kunnen opschrijven. Op het moment van het gesprek met Schute haperde zijn geheugen. Een belangrijke taak van archeologen is de infrastructuur van de moordplek blootleggen. Getuigen geven op allerlei manieren waardevolle aanwijzingen, maar met de opgravingen worden ze geverifieerd – soms bevestigd, een andere keer aangepast.

ARCHEOLOGISCHE SPOREN

Als de laatste overlevenden er niet meer zijn, vormen – naast de eerder genoemde bronnen – de opgegraven overblijfselen de laatste tastbare bronnen van de Holocaust. In zekere zin functioneert Schute als forensisch onderzoeker. 'De grond zit barstensvol sporen,' aldus Schute. In feite vormt iedere verkleuring in de gele zandlaag van Sobibor een archeologisch spoor. Het is een project van zoeken en tasten, laag voor laag wordt de bodem

met de hand afgegraven door archeologen en zo'n 25 Poolse arbeiders. Graafmachines worden niet gebruikt. De archeologen ter plekke streven ernaar hun werkzaamheden af te ronden voordat de Poolse architecten het kamp opleveren als een gedenkplek. Omdat de archeologen steeds nieuwe ontdekkingen doen, is de definitieve inrichting van het monument vertraagd.

De plattegronden die overlevenden van Sobibor hebben gemaakt vertonen duidelijke verschillen. De stressvolle omstandigheden waarin gevangenen trachtten te overleven spelen daarbij onder meer een rol. Bovendien kunnen deze plattegronden nooit een volledige weergave geven. Zo bestaat er geen duidelijk beeld van Kamp 3 – de plek waar onder andere de gaskamers waren gelegen. Met het opgraven van delen van het kamp waar overlevenden niet geweest kunnen zijn, voeg je voor hen een nieuw hoofdstuk aan hun verhaal toe.

HIMMELFAHRTSTRASSE

Caroline Sturdy Colls, forensisch archeoloog, benadrukt dat Holocaustlandschappen geen normale fysieke landschappen zijn, het zijn landschappen waarin verschrikkelijke misdaden hebben plaatsgevonden. De taak van de archeologie is de moordplek in dat specifieke landschap ruimtelijk te vertalen: inzicht bieden in het kamp en de situering ervan. De geografische plek van het kamp geeft informatie over de infrastructuur van het moord-

proces. Sobibor lag en ligt vrij geïsoleerd. De wereld mocht geen getuige zijn van deze missie. Met het blootleggen en conserveren van de moordplek maken archeologen tevens de kamparchitectuur blijvend zichtbaar. Een architectuur die overeenkomt met die van andere vernietigingskampen als Treblinka. Ons historisch inzicht in de praktijk van het moordproces wordt erdoor vergroot. Tevens komen er op de opgravingsplek zaken uit de grond waarvan men tot voor kort het bestaan

'VANUIT DE PLEK VAN DE BARAK WERD EEN GRONDSPoor ONTDEKT VAN EEN TUNNEL DIE RICHTING DE KAMPOMHEINING LIEP, MAAR DEZE NIET HAD BEREIKT'

niet vermoedde. Ivar Schute lokaliseerde met de vondst van duizenden kogels en patroonhulzen een executieplek binnen de omheining: *Holocaust by bullits*. Daarnaast vonden de archeologen naast de gaskamers de resten van de barak van het Sonderkommando: een groep gevangenen die daar hun gruwelijke werk verrichtten en om de zoveel weken zelf in de gaskamer verdwenen.¹ Vanuit de plek van de barak werd een grondspoor ontdekt van een tunnel die richting de kampomheining liep, maar deze niet had bereikt. In 2003 heeft men op basis van toen beschikbare informatie een gedenkklaan, een verhard pad omzoomd door gedenkstenen met de namen van een aantal slachtoffers, aangelegd ►

1 Sonderkommando's waren groepen van Joodse gevangenen die onder dwang moesten meehelpen met het moord- en vernietigingsproces tijdens de Holocaust.

Archeoloog Wojciech Mazurek toont vondsten aan een groep bezoekers. Foto: Ton van Toutert.

Vondsten uit de
waterput in Kamp 1.
Foto: Ivar Schute.

op de plek waar men de zogenaamde *Himmelfahrtstrasse* – de nazi's waren meesters in wrede eufemismen – vermoedde. In 2011 werd duidelijk dat de route van deze eenrichtingsweg naar de dood anders verliep. Het uitzicht op de gaskamer kreeg men op de oorspronkelijke route pas op het laatste moment. Een logische verklaring hiervoor is dat de nazi's paniek in de grote groep slachtoffers wilden voorkomen.

Ook heeft Schute de plek gevonden waar de laatste kostbaarheden met grof geweld en onder grote tijdsdruk door het Sonderkommando uit de monden van de slachtoffers werden gerukt: een plek met talloze gouden vullingen en tanden die waarschijnlijk in de haast van het moment zijn achtergebleven en nu getuigen van de moordpraktijk. De betekenis van de plek uitleggen op basis van de opgravingen ziet Schute als een belangrijke taak van archeologen. Vondsten in hun context vertellen het verhaal.

ZICHTBAAR TEKEN

Volgens een voorzichtige schatting werden in Sobibor zo'n 170.000 Joden vermoord, maar mogelijk waren dat er veel meer. Van de uit Nederland naar Sobibor gedeporteerde Joden – op basis van cijfers van het Rode Kruis 34.313 – hebben achttien de oorlog overleefd: vijftien vrouwen en drie mannen. Het kamp is één grote knekelplaats. De

zandgrond geeft haar geheimen prijs: botresten, kaakresten, gouden tanden, tandresten, kunstgebitten, haarkammetjes, glas, veel glas, vooral van brillen. Er zijn ook voorwerpen gevonden, zij het niet zo veel. Zo werd er een metalen etensbord gevonden dat bleek toe te behoren aan de 59-jarige Sara Mock-Hakker, een Joodse vrouw uit Den Haag. Dicht bij de gaskamer vonden archeologen trouwringen, waaronder een fraaie met de inscriptie 'Voorwaar, u bent voor mij apart gezet'. Ook bijzonder zijn de vondsten van een aantal naamplaatjes waarmee kan worden vastgesteld dat deze personen op die plek zijn vermoord. Het betreft plaatjes die mensen droegen toen ze het kamp binnenkwamen en die onbedoeld zijn achtergebleven. Een van de taken van Schute is de familie op te sporen en in te lichten dat er een spoor van een vermoord familielid is gevonden. Als sporen zijn uitgewist is het bijzonder dat na zoveel jaren de bodem een zichtbaar teken prijsgeeft van een familielid van wie men niets meer wist dan dat hij of zij de dood vond ergens in een ver vernietigingskamp. 'De archeologie als "materieel getuige",' aldus Sturdy Colls.

IDENTIFICEREN

Wat is de educatieve waarde van de archeologie naast al die andere bronnen die van de Holocaust getuigen? Wat archeologie niet duidelijk

Links: Gevonden
naamplaatje van
Eliazer Content, 24
jaar op het moment
van zijn dood in
Sobibor op 2 juli
1943. In mei 1940
had hij nog in het
Nederlandse leger
gediend.
Midden: Een han-
gertje in de vorm
van een davidsster
met de initialen RN.
Rechts: Trouwring
met de inscriptie
'Voorwaar, u bent
voor mij apart
gezet'.
Foto's: Ivar Schute.

kan maken, is hoe mensen deze duistere periode persoonlijk beleefden. Daarvoor moet je bij de persoonlijke getuigenissen zijn. De persoonlijke verhalen van direct of indirect betrokkenen maken veel indruk op leerlingen. Wat de archeologie wel mogelijk maakt, is dat je met leerlingen een plek kunt bezoeken. Dat kan in Nederland, in Westerbork, waar Ivar Schute ook opgravingen heeft verricht. De infrastructuur van de plek draagt al een duidelijke boodschap in zich, dat werd hierboven duidelijk. Een bezoek aan Sobibor met leerlingen is op dit moment nog niet goed mogelijk, maar dat zal waarschijnlijk niet al te lang meer duren – Auschwitz bezoeken is wel mogelijk. Voorwerpen vertellen bij zo'n bezoek, maar ook in de klas, het verhaal. Het is belangrijk dat docenten naast de algemene kennis die over de Holocaust gedeeld wordt, deze geschiedenis zo persoonlijk mogelijk maken. Dat kan door inleven mogelijk te maken, bijvoorbeeld met behulp van de gevonden voorwerpen. Leerlingen kunnen zich beter identificeren met overgebleven voorwerpen dan met grote aantallen slachtoffers. Het abstracte verhaal wordt daarmee inzichtelijk. Ook het kennismaken van de persoonlijke biografieën van slachtoffers kan bij-

dragen tot inleven. Het digitaal monument van de Hollandse Schouwburg dat de namen van slachtoffers bevat, uiteraard ook die van Sobibor, leent zich daar uitstekend voor.

WAARSCHUWING

Een doel van de archeologische opgravingen is datgene boven de grond te halen wat de nazi's probeerden te verbergen. De archeologische overblijfselen van de in allerijl door de nazi's verwoeste vernietigingskampen maken de Holocaust overduidelijk. De blootgelegde infrastructuur en de gevonden voorwerpen vertellen het verhaal van de bodem. Daarmee wordt informatie uit andere bronnen bevestigd, bijgesteld, maar in ieder geval aangevuld. Als overlevenden er niet meer zijn, fungeren opgravingsplekken als belangrijke referentiepunten van de Holocaust. Niet alleen als bezoekplekken, maar ook als waarschuwing aan de wereld: dit nooit meer! De opgravingen in Sobibor zijn belangrijk. Na Auschwitz zijn daar de meeste Nederlanders vermoord en uitgewist, enkele schaarse persoonlijke sporen daargelaten. De opgegraven architectuur van de vernietiging getuigt echter onmiskenbaar van de misdaad. ■

Een Poolse school-
klas legt bloemen
bij het namen-
monument op de
gedenklaan van
Sobibor. Foto: Ton
van Toutert.

'JUIST ALS DOCENT MOET JE BLIJVEN

Jessy van de Ven zet zich in voor vernieuwend onderwijs

Jessy van de Ven had als kind nooit bedacht dat ze later docent wilde worden. Na de middelbare school begon ze aan een bachelor taal- en cultuurstudies aan de Radboud Universiteit Nijmegen. Omdat ze 'van alles wil weten hoe het is ontstaan', specialiseerde ze zich gaandeweg steeds meer in geschiedenis.

Janneke Riksen maakt deel uit van de commissie leraren-opleidingen en is als geschiedenisdidacticus verbonden aan de universitaire leraren-opleiding van de Vrije Universiteit. **Paula van Rooij** is lid van de commissie beginnende docenten, eerstegraads geschiedenisdocente en werkte als invaldocent op verschillende scholen in de Randstad.

Toen ze haar master Actuele Geschiedenis had gehaald, stond haar niet meteen een 'volwassen baan' voor ogen. Eerst wilde ze meer van de wereld zien en haar horizon verbreden. Dus reisde ze een jaar rond en deed ze journalistiek werk. Daarna besloot ze maar 'te ervaren' of lesgeven iets voor haar was en meldde ze zich aan voor de lerarenopleiding (eerstegraads) in Nijmegen. Eenmaal bezig met onderwijs, werd ze al snel enthousiast. 'Het is fantastisch. Alles wat ik leuk vind, komt erin terug: mijn nieuwsgierigheid, mijn liefde voor cultuur, samenwerken, verhalen en werken met jonge mensen,' jubelt Van de Ven. Ze geeft les in de onderbouw havo/vwo en is vooral getroffen door haar ervaringen met brugklassers, die ze voor het eerst onder haar hoede heeft. Deze leeftijdsgroep is 'zo oprecht, zo geïnteresseerd, zo nieuwsgierig'.

Zo was er laatst een leerling die haar verbaasd vroeg waarom de Griekse filosoof Socrates niet de kieteldood had verkozen boven de dood door de gifbeker. 'Heel mooi,' verzucht ze.

INVESTEREN IN ONTWIKKELING VAN ONDERWIJS

Via het project Investeren in Ontwikkeling van Onderwijs (IOO) van Stichting Limburgs Voortgezet Onderwijs (LVO) is Van de Ven terechtgekomen op het Porta Mosana College in Maastricht. Vanuit het project, gesubsidieerd door het ministerie, worden in een paar jaar tijd honderd nieuwe docenten aangesteld. Zij vervangen docenten die werken aan innovatie en leveren ook zelf een bijdrage aan de vernieuwing in het onderwijs. Zo werkt Van de Ven aan een nieuwe brugperiode voor het gymnasium waarbij in de ochtend de reguliere vakken worden aangeboden en er in de middag via thema's in domeinen wordt gewerkt. Een voorbeeld is het thema 'Icarus en Daedalus' waarbij de talen de teksten behandelen, geschiedenis de vluchtelingenproblematiek door de tijd heen aan de orde stelt, en de rol van luchtdruk en zwaartekracht bij het vliegen bij natuurkunde aan bod komen. Ook werkt Van de Ven mee aan een opzet van het vak 'Wetenschappelijke Vorming' voor alle vwo-klassen van jaar één tot

en met drie voor twee uur per week, waarbij de 21e-eeuwse vaardigheden en de adviezen vanuit de commissie-Schnabel als uitgangspunt dienen. Thema's als duurzaamheid, gelijkheid en geluk krijgen daar een plaats in. 'Vanaf het begin af aan ben ik hierdoor betrokken bij vakoverstijgend werken, ik weet niet anders en geschiedenis levert daar zeker een waardevolle bijdrage aan,' stelt Van de Ven. 'De samenwerking tussen vakken zie ik als een kans. Het staat zoveel dichterbij de leefwereld van leerlingen.'

HET ECHTE DOCENTGEVOEL

De lerarenopleiding kun je nooit helemaal voorbereiden op hoe het voelt om 'echt docent' te zijn, met alle verantwoordelijkheden die daarbij horen, denkt Van de Ven. Toch heeft de opleiding in Nijmegen haar in bepaalde opzichten goed voorbereid. Vooral de colleges vakdidactiek en de werkvormen vanuit Actief Historisch Denken, waar ze kennis mee maakte via de vakdidacticus Harry Havekes, 'hebben haar als het ware gevormd' en gebruikt ze nu nog vaak in haar lessen. Stagebegeleider Eugene Clermonts van het Raayland College in Venray is een bron van inspiratie. Iemand op wie ze graag wil lijken. 'Hij is een docent die zo een uur lang een klassengesprek kan voeren waarbij iedereen op

Jaarlijks behalen honderden studenten hun lesbevoegdheid geschiedenis. Hoe bevalt het lesgeven nieuwe docenten als ze eindelijk die felbegeerde baan in de wacht hebben gesleept? Wat zijn hun ambities? Heeft hun opleiding ze goed voorbereid op de lespraktijk?

In deze rubriek gaan lerarenopleider Janneke Riksen en startende docente Paula van Rooij op zoek naar het antwoord op de vraag of nieuwe docenten geschiedenis 'klaar voor de klas' zijn.

LEREN'

Jessy van de Ven (1990) behaalde in 2012 haar master Actuele Geschiedenis en in de zomer van 2015 haar eerste-graads lesbevoegdheid Geschiedenis aan de Radboud Docenten Academie. Sinds augustus ontwikkelt ze 'innovierend onderwijs' binnen scholen van Stichting Limburgs Voortgezet Onderwijs. Ook geeft ze tien uur geschiedenis op het Porta Mosana College in Maastricht.

het puntje van zijn stoel zit en waarbij hij echt tot de essentie komt. Zoals die keer dat hij op zoek ging naar de motieven van Syriëgangers. In het gesprek met de klas ontrafelde hij stukje bij beetje hoe in- en uitsluiting werkt. Fantastisch!' concludeert ze.

BLIJVEN LEREN

Van de Ven deelt haar ervaringen met het studiegroepje van de lerarenopleiding. Zij ziet wel iets in een opleiding met een tweejarig opleidingstraject. In het eerste jaar leg je de basis en in het tweede jaar kom je regelmatig op de opleiding terug om ervaringen uit te wisselen en je kennis en inzichten te verdiepen, zodat je blijft leren. Wat haar betreft ligt daarin ook de gouden tip voor beginnende docenten.

'Niet te hard voor jezelf zijn, niet te veel willen bewijzen en verwachten dat je alles na de opleiding al meteen 'supergoed' kunt. Juist als geschiedenisdocent heb je soms het gevoel dat er voor jou honderd anderen zijn, maar laat deze druk niet te zwaar wegen. Blijf open over wat wel en niet goed gaat en blijf vooral ook vragen aan begeleiders, beginnende en ervaren collega's.

Als je dat niet doet, stop je met leren, terwijl je juist als docent moet blijven leren. Gewoon uitproberen wat werkt voor jou als persoon en op die kwaliteiten inzetten.'

Van de Ven laat zich zelf ook graag inspireren door actualiteit. Een groot deel van haar zaterdag gaat op aan het doorspitten van *de Volkskrant*, op zoek naar nieuws dat haar geschiedenislessen nog aansprekender kan maken. Maar ook films en muziek, van Justin Bieber tot Bruce Springsteen, verwerkt ze regelmatig in haar lessen.

'VANAF HET BEGIN AF AAN BEN IK BETROKKEN BIJ VAKOVERSTIJGEND WERKEN, IK WEET NIET ANDERS EN GESCHIEDENIS LEVERT DAAR ZEKER EEN WAARDEVOLLE BIJDRAGE AAN'

Geschiedenis is voor haar niet alleen een mooi vak, maar ook een middel om leerlingen mediawijs te maken en kritisch te laten denken, 'dat leerlingen weten dat er zaken zijn die belangrijker zijn dan zichzelf en het moment. Dat het vak als middel ingezet kan worden om leerlingen bewust te maken van wie ze zijn en de wereld waarin ze leven'. ■

RADBOD DOCENTEN ACADEMIE

Bij de Radboud Docenten Academie wordt er bij de colleges vakdidactiek steeds een relatie gelegd tussen het schoolvak geschiedenis en de wetenschappelijke discipline geschiedenis. Centraal staat de vraag hoe het leren van historisch denken door leerlingen bevorderd kan worden. Activerende didactiek, waarin historische kennis en historische vaardigheden hand in hand gaan, speelt hierin een cruciale rol. Onder de term Actief Historisch Denken zijn werkvormen ontwikkeld die 'knowing history' en 'doing history' integreren in motiverende leeractiviteiten. Het werken met en construeren van Actief Historisch Denken-opdrachten is een belangrijke uitdaging voor de studenten en helpt de beginnende docent greep te krijgen op het leren van historisch denken door leerlingen.

VERGETEN BUURLAND

Moresnet, het landje dat per ongeluk ontstond

Tussen het huidige Nederland, België en Duitsland heeft een eeuw lang een piepklein, langgerekt landje gelegen: Moresnet. Philip Dröge schreef een uiterst leesbaar en geestig boek over de geschiedenis van dit wonderlijke landje, vol details en anekdotes over de grote en de kleine hoofdrolspelers. David Van Reybrouck gaat in *Zink* – het Boekenweekessay van 2016 – dieper in op het merkwaardige leven van een Moresnetse burger.

Nicole van der Steen
is redacteur van Kleio.

Als kind ben ik één keer op vakantie geweest in Zuid-Limburg. Daarvan staat mij één uitstapje nog helder voor de geest: het bezoek aan het Drielandenpunt. Dat die plaats, op het hoogste punt van Nederland, nog als een dia in mijn hoofd zit, heeft alles te maken met het voor mij destijds fascinerende feit dat je vanaf die plek drie landen kon zien liggen. Wat mij niet werd verteld, misschien omdat bijna niemand het meer wist, is dat die plek ooit het *Vierlandenpunt* heette.

TAARTPUNT

Dit jaar is het tweehonderd jaar geleden dat Neutraal Moresnet per ongeluk ontstond. Tijdens het Congres van Wenen, waar voornamelijk gedanst, geflirt en gedronken werd – tussen de traag verlopende vergaderingen over de nieuwe Europese landsgrenzen door – moesten de onderhandelaars een foutje hebben gemaakt. De grens tussen Pruisen en Nederland (destijds inclusief België) werd in het verdrag in twee artikelen vastgelegd: een voor de Pruisische westgrens, een voor de Nederlandse oostgrens. De procedure was vervolgens dat twee landmeters, een Pruis en een Nederlander, naar de betreffende plaats gingen om de grens te controle-

ren en definitief op een kaart in te tekenen. Op 11 februari 1816 ging het mis, vlak onder Vaals. Beide grenzen, die logischerwijze voor Pruisen en Nederland op dezelfde plek zouden moeten liggen, bevonden zich in werkelijkheid tot wel zo'n twee kilometer van elkaar. Wat te doen met de langgerekte taartpunt die nu bij geen van beide landen hoorde?

ZINKADER

De delegaties van Pruisen en Nederland besloten hun regeringen te raadplegen, die beide even halsstarrig reageerden: geen duimbreed toegeven. Zestig vergaderingen verder was de kwestie van het niemandslandje onder Vaals nog onopgelost. De kersverse Nederlandse koning Willem I had bij lange na niet uit de onderhandelingen gesleept waarop hij zijn zinnen had gezet,

dus dat hij krampachtig vasthield aan die paar honderd hectare is nog wel verklaarbaar. Dat het grote en machtige Pruisen de hakken in het zand zette, lijkt minder logisch. Wat het bosrijke gebied bij de gemeente Moresnet voor beide landen zo waardevol maakte, was de aanwezigheid van een rijke zinkader. Plinius de Oudere maakte in zijn *Naturalis Historia* al melding van zinkhoudende stenen in de Romeinse provincie Germania. Zink was al sinds de oudheid in gebruik als huidzalf en als kleurstof voor koper om het duurzame 'geelkoper' (messing) te maken, maar kon in Europa pas in de achttiende eeuw worden gedistilleerd als bruikbaar metaal. En dan nog was dat een uiterst moeizaam en inefficiënt proces, waaraan een beetje ondernemer zijn vingers niet brandde. Er was echter rond 1800 een uitvinding gedaan die de winning en bewerking van zink een stuk gemakkelijker en goedkoper maakte. Luikenaar Jean-Jacques Daniel Dony, uitvinder, metalurg en chemicus, had in zijn achtertuin een nieuw soort oven gebouwd waarin, bij het smelten van het zinkspaat, nauwelijks meer zink verloren ging. Zo werd het produceren van zink in grote hoeveelheden mogelijk en kon het winstgevend worden.

Kaartje boven:
1. Nederland
2. België
3. Neutraal Moresnet (1816-1919)
4. Pruisen
a. De grens tussen België en Nederland vanaf 1843.
b. De weg tussen Aken en Luik.
c. De huidige grens tussen België en Duitsland (sinds 1919).
Kaart: Arjan de Weerd.

Zinkplaten bleken namelijk uitstekend toepasbaar op allerlei platen waar ijzer te snel roestte en koper te duur was. Tegen de tijd dat Nederland en Pruisen beide koppig probeerden Moresnet in hun staat op te nemen, floreerde de zinkonderneming. Willem I wilde eraan verdienen, Wilhelm van Pruisen zag de groeve als een geduchte concurrent van de eigen zinkproductie in Kattowitz, die van mindere kwaliteit was. Met Dony en zijn oven begint Philip Dröge zijn aanstekelijke verhaal over de 'vrijstaat' Neutraal Moresnet. Dony verkreeg in 1805 een concessie van Napoleon, destijds heerser over het gebied waarin Moresnet lag, om de zinkgroeve te gaan exploiteren. Hij bedankte zijn keizer door hem een zinken bad te sturen dat mee kon op veldtocht: licht en demontabel, en voorzien van een hypermodern verwarmingsstelsel aan de achterkant, waardoor het badwater niet afkoelde. Het staat nog te pronken in het *Maison de la Métallurgie* in Luik, en terecht: de kouwelijke,

dankbare Napoleon verleende Dony in 1810 het patent voor de zinkproductie met zijn nieuwe oven. Daarmee begint eigenlijk de geschiedenis van het minuscule staatje, dat zijn bestaansrecht ontleende aan de zinkgroeve bij Kelmis (een verbastering van *galmei*, de Germaanse naam voor *lapis calaminaris*, zinkspaat). Uiteindelijk werd die zo belangrijk dat de kemphanen uit 1816 er allemaal belang bij hadden dat het als apart landje bleef bestaan.

UITGESTELDE HUWELIJKEN

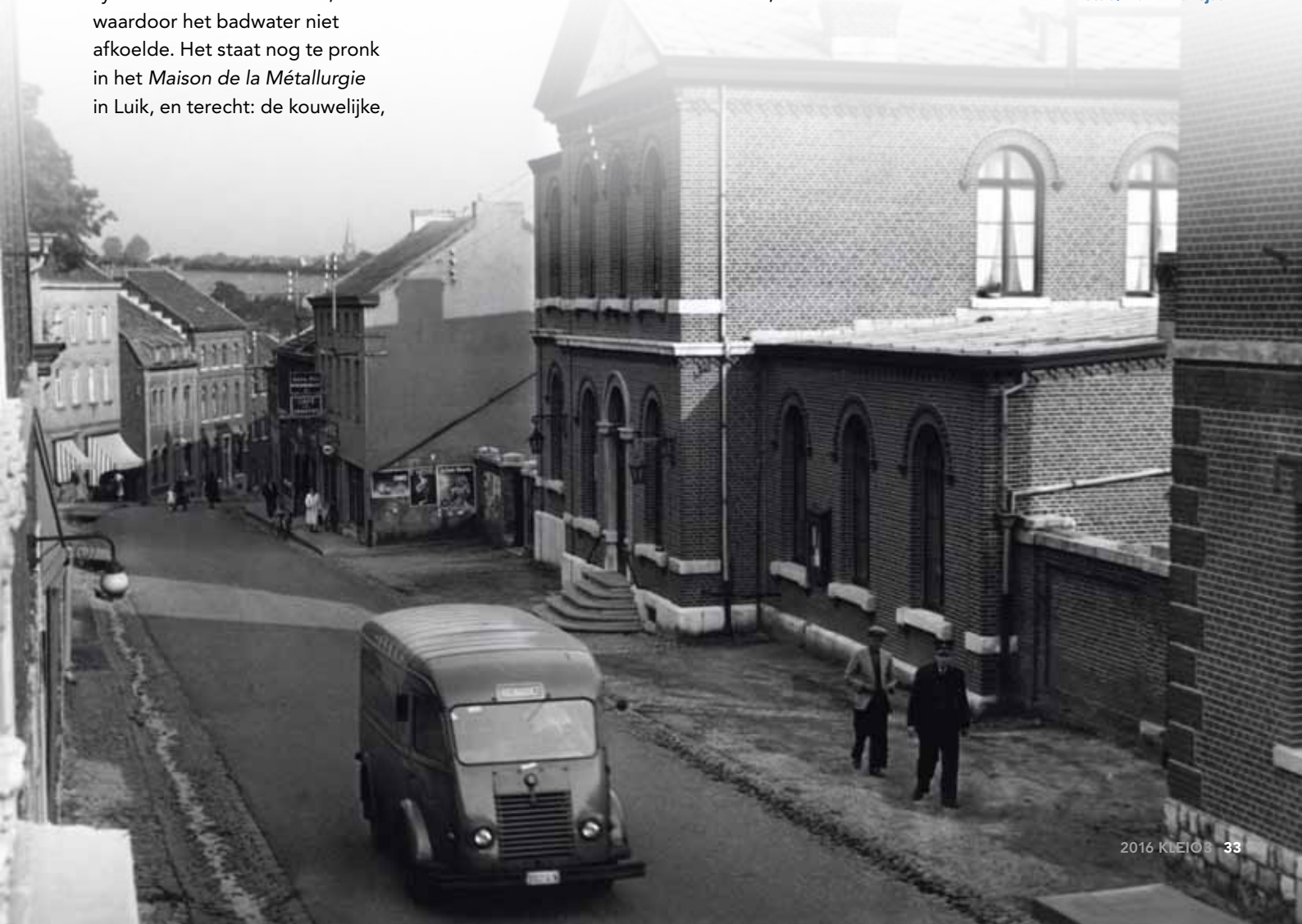
In juni 1816 werd besloten dat Nederland en Pruisen het zogenaamde Onverdeelde Gebied samen zouden besturen, tot een definitieve oplossing was gevonden. Van beide zijden werden commissarissen voor het dagelijks bestuur benoemd, die contact met elkaar onderhielden. Die vonden het al snel overzicht-

telijker om de burgemeester van Kelmis en Pruisisch Moresnet in de praktijk het gezag te geven over het gehele gebied. Het werd Neutraal Moresnet genoemd, naar een gemeente die overigens net buiten het gebied ligt, en naar een gehucht aan de Pruisische kant van het staatje (er hebben dus eigenlijk drie Moresnets bestaan). De winsten uit de

'DE UITVINDER VAN DE NIEUWE ZINKOVEN STUURDE NAPOLEON EEN ZINKEN BAD DAT MEE KON OP VELDTOCHT: LICHT EN DEMONTABEL, EN VOORZIEN VAN EEN HYPERMODERN VERWARMINGSSYSTEEM'

groeve zouden worden verdeeld. De grenzen waren kaarsrecht en liepen dwars door het bos en de bebouwing, door huiskamers zelfs en langs de weg van Luik naar Aken. In het gebied woonden op dat moment 256 mensen, van wie de nationaliteit nu ►

Straatbeeld van Kelmis, hoofdstad van voormalige staat Moresnet op 7 augustus 1955. Foto: Nationaal Archief/Collectie Spaarnestad/Henk Blansjaar.

Rechts: Het Drielandenpunt in Vaals was vroeger een vierlandenpunt. Foto: Annemiek de Groot.
Onder: Een Ansichtkaart van het Vierlandenpunt, rond het jaar 1900.

onduidelijk was: zij en hun nakomelingen gingen de geschiedenis in als 'Neutralen'. Dat leverde nogal wat problemen op: bij gebrek aan nationaliteit bezaten de autochtonen geen paspoort en werden huwelijken soms jaren uitgesteld. Binnen een paar kilometer konden geliefden verschillende nationaliteiten (of geen nationaliteit) hebben, en dat moest eerst worden rechtgetrokken. In welk leger zouden de eventuele zoons anders moeten dienen? Moresnet zelf had geen dienstplicht, overigens ook geen invoerrechten of accijnzen en nauwelijks een belastingstelsel. Aangezien het geen staat was en aan geen staat toebehoorde, of juist aan twee staten tegelijk, waren dergelijke regelingen op de lange baan geschoven. In de loop van de tijd ging de burgemeester als staatshoofd voor het leven gelden, zetelend in een heuse hoofdstad: het zinkdorp Kelmis. De politiemacht bestond uit één veldwachter, bewapend met een knuppel.

GESTOLDE TIJD

Dan was er nog de kwestie van de wetgeving. Het bleek ondoenlijk om elke ingezetene te berechten volgens de wetten van zijn oorspronkelijke thuisland: dat leverde grote rechtsongelijkheid op binnen het minilandje. De op-

lossing werd in 1821 gevonden in de *Code Napoléon*, die tenslotte de oerwetgeving van Europa was en tot 1814 van kracht was geweest. Het was een wat gemakzuchtig besluit, dat weer heel nieuwe eigenaardigheden met zich meebracht. Voor vergrijpen die in Nederland en Pruisen inmiddels licht werden bestraft, golden in dit ouderwetse recht soms draconische straffen. Napoleons angst voor opstanden is terug te vinden in een samscholingsverbod, dat later zou worden misbruikt om in Moresnet de goklust tegen te gaan. Sommige vergrijpen werden helemaal niet bestraft, omdat ze niet in de *Code Napoléon* waren opgenomen. Wat ook niet was voorzien, was dat de wet niet kon worden aangepast door anderen dan de wetgever zelf: de in 1821 overleden Napoleon Bonaparte. Zo bleef Moresnet meer dan een eeuw lang een stukje gestolde tijd in een wereld waarin de politiek en de regelgeving rap moderniseerden. Klein en onbedoeld als het landje was, werd het in korte tijd beroemd en dichtbevolkt. Er gebeurden al snel dingen die uniek waren in deze overgereguleerde, keurig aangeharkte hoek van Europa. Het leven was in Moresnet sowieso goedkoper dan in de omliggende landen,

door de afwezigheid van invoerrechten en accijnzen. Bakkers trokken bijvoorbeeld speciaal naar Moresnet om in de behoeften van de arme zinkarbeiders te voorzien. Er waren er ook die goedkoop bakten in Moresnet en hun broden illegaal buiten het landje verkochten. Smokkelaars maakten handig gebruik van het stukje neutraal gebied op de route van Luik naar Aken: goederen die werden doorgevoerd via Nederland kwamen nooit in Aken aan, maar werden met een omweg, zonder invoerrechten, Nederland weer in gebracht. Van Pruisen naar Pruisen ging op dezelfde manier. Inwoners van Moresnet (waarvan er binnen tien jaar twee keer zoveel waren) sloegen er een slaatje uit. Kleine criminelen streken regelmatig een tijdje neer in het gebied: ze waren er, door de administratieve rompslomp die aan alle besluiten kleefde, moeilijk op te pakken en er waren geen uitleveringsverdragen met andere landen. Jongemannen besloten opmerkelijk vaak vlak voor hun 21e verjaardag in Moresnet te gaan wonen: als ze in dienst moesten, bleken ze neutraal te zijn en vrijgesteld van dienstplicht. In 1853 was het inwonertal ten opzichte

van 1816 vervijfvoudigd. Naast de smokkel en de criminaliteit werden nog het spotgoedkoop stoken en verkopen van jenever, overmatig drankgebruik (elk derde huis was een kroeg) en opvallend veel prostitutie gemeld. Rond de eeuwwisseling was het landje nog korte tijd beroemd om zijn casino's. Ernstiger was het vermoeden van kinderhandel: zwangere meisjes konden in Moresnet of in een instelling in Aken onopgemerkt hun kind baren, dat in Kelmis werd gedoopt en daar vaak werd geadopteerd. Veel van deze kinderen kwamen al jong in de zinkgroeve te werken. Onderwijs was er nauwelijks, besmettelijke ziekten tierden welig. En de bevolking bleef maar toenemen, zeker in tijden van economische recessie in de buurlanden.

Halverwege de negentiende eeuw vonden de inmiddels Belgische en Pruisische bestuurders het welletjes. Het ene na het andere plan voor de opheffing van het nepstaatje werd gelanceerd, maar ze ketsten allemaal af op de nog steeds groeiende, zeer lucratieve zinkproductie. Het bedrijf dat de groeve exploiteerde, Vieille Montagne, had nog voor zeker 25 jaar voorraad en begon ook zink uit andere landen te verwerken. De export groeide aanzienlijk. Geen van beide landen gunde de ander dat monopolie: het was in ieders belang als het neutrale Moresnet bleef bestaan.

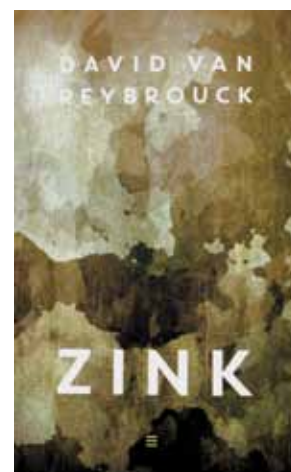
AANSLUITING BIJ BELGIË

Toch streefde vooral Pruisen met allerlei openlijke en heimelijke pesterijen actief naar het einde van de vrijstaat Moresnet. Uit een referendum onder de inwoners in 1906, de eerste keer dat zij zelf gehoord werden, bleek dat vrijwel iedereen tegen opde-

ling was en dat zeker aansluiting bij Duitsland uit den boze was. Als er ergens moest worden aangesloten, dan bij België: daar was het leven veel goedkoper. De arts Wilhelm Molly maakte er zijn levensdoel van Moresnet tot een volwaardige staat te maken: hij probeerde al eens vergeefs een eigen postzegel uit te geven, begin twintigste eeuw wilde hij het door vele nationaliteiten bevolkte landje een eigen taal geven. Moresnet moest het centrum van de kunsttaal Esperanto worden. De plannen waren in een vergevorderd stadium, er was zelfs al een volkslied in het Esperanto voor het land *Amikejo*, zoals Moresnet zou heten. Maar ook dit liep op niets uit. Wel vergaderen de esperantisten tot op de dag van vandaag in Kelmis (nu La Calamine).

Met de Eerste Wereldoorlog kwam het einde dan toch in zicht. Onder de Duitse bezetting werden alle inwoners Duitsers: Duitsland nam de Pruisische claim uit 1815 over. In het Verdrag van Versailles, dat op 10 januari 1920 in werking trad, viel het landje uiteindelijk aan België toe. De grenzen werden opgeheven en vervaagden, de inwoners werden Belgen (op een paar Nederlanders na) en Kelmis werd een normaal stadje. Rond deze tijd neemt het essay *Zink* het verhaal over. Het beschrijft het leven van Emil Rixen, geboren in 1903 in Moresnet als ongewenst kind van een onge trouwde Pruisische moeder en daar achtergelaten. David Van Reybrouck heeft een paar van zijn kinderen geïnterviewd, naast een aantal bejaarde inwoners van het voormalige vrijstaatje. Rixen was een prachtig voorbeeld van een Moresnetse burger: ook hij ondervond het gehannes met het gebied tijdens de wereldoorlo-

gen – in zijn leven versleet hij vier nationaliteiten. Als Belgisch soldaat nam hij deel aan de bezetting van het Ruhrgebied in 1923, na de Slag bij Stalingrad werd hij, als veertigjarige huisvader, tegen wil en dank opgeroepen voor het Duitse leger. Beschuldigd van collaboratie werd hij opgepakt door de Amerikanen en zat hij vervolgens als voormalig Wehrmachtsoldaat in een krijgsgevangenenkamp in Cherbourg, voor hij weer Belg werd en zijn bakkerij kon voortzetten. Van Moresnet is vandaag de dag niet veel meer te zien. Er is een wandelroute door het bos, waar men af en toe op een van de grensstenen stuit die in de loop van de jaren zijn teruggeplaatst. Op het Drielandenpunt staat sinds kort een informatiebord over het landje. Vanaf daar is het vroegere Moresnet vrijwel niet te onderscheiden in het bos, maar de bomen in de voormalige driehoek, ooit gekapt om de smokkel tegen te gaan, schijnen van een iets andere tint groen te zijn. ■

MORESNET. OPKOMST EN ONDERGANG VAN EEN VERGETEN BUURLANDJE, *Philip Dröge* (Spectrum, Houten 2016), 272 blz., € 19,99

ZINK. BOEKENWEEKESSAY 2016, *David Van Reybrouck* (Stichting Collectieve Propaganda van het Nederlandse Boek, Amsterdam 2016), € 2,50 (e-boek)

VISIOENEN VAN EEN GENIE

Jheronimus Bosch in (cultuur)historische context

Dit jaar is het vijfhonderd jaar geleden dat kunstschilder Jheronimus Bosch overleed. Om dit te memoreren pakt zijn geboortestad 's-Hertogenbosch breed uit, onder andere met een prachtige tentoonstelling onder de titel *Jheronimus Bosch – Visioenen van een genie*.

Hans Vermeer is
redacteur van Kleio.

Jheronimus Bosch,
De Hooiwagen,
1510-16, Madrid,
Museo Nacional del
Prado. Met speciale
medewerking van
het Museo Nacional
del Prado. Foto:
Rik Klein Gotink en
beeldbewerking
Robert G. Erdmann
voor het Bosch Re-
search en Conserva-
tion Project.

De overzichtstentoonstelling van een groot deel van Bosch' bewaard gebleven werken was te zien tot 8 mei. Belangstellenden zullen nu weer naar steden als Madrid en Venetië moeten om de werken te bewonderen. Maar daar zullen ze niet in dezelfde intieme sfeer te zien zijn als in zijn geboortestad het geval was: zodanig belicht dat je als bezoeker het gevoel kreeg naar een onbeschermd kunstwerk te kijken. De huiskamer-sfeer en fraaie belichting zorgden voor een intense beleving, zeker bij grote werken als *De hooiwagen* en *Het laatste oordeel*. Maar wat maakt dat mensen vijfhonderd jaar na het overlijden van deze kunst-schilder nog steeds gefascineerd naar zijn werken kijken? Wat maakt deze schilder zo bijzonder? Kortom, wie was die Jeroen Bosch?

STADSBRAND

Jeroen Bosch werd rond 1450 geboren in 's-Hertogenbosch als zoon van kunstschilder Anthonius van Aken. We mogen aannemen dat hij zijn opleiding tot kunstschilder in het atelier van zijn vader kreeg, aangezien de stad niet echt een schildertraditie had; andere ateliers zullen dus schaars zijn geweest. Na de dood van hun vader in 1478 zetten Jeroen en zijn broer Goessen het atelier voort.

De eerste levensjaren van Jeroen vielen historisch gezien in een hectische periode. Stad en omgeving hadden in die periode veel te lijden onder oorlogsgeweld en hoge belastingen. Bovendien vond er in 1463 een stadsbrand plaats die de stad voor een groot deel in de as legde. Die gebeurtenis moet veel indruk gemaakt hebben op de puber Bosch; stadsbranden vormden nadien regelmatig een motief in zijn werk, zoals in de *Antoniustripteik* van rond 1500.

ARTHOUSE-ONLINE.NL

Jacques Le Boucq,
Portret van Jheronimus Bosch, ca.
1550, Arras, Biblio-
thèque Municipale.

ARTHOUSE-ONLINE.NL

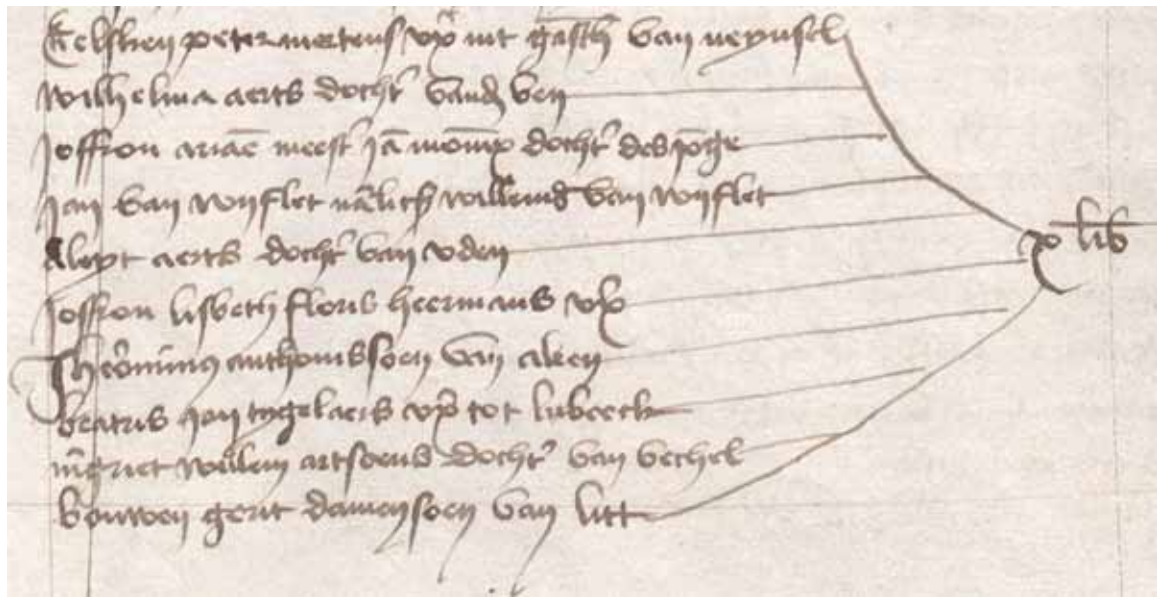
Maar het belang van de stad nam vanaf 1490 weer sterk toe. De rust keerde terug, de handel trok aan, het inwonersaantal steeg van 11.000 vlak na de brand tot 18.000 in 1496 en 's-Hertogenbosch ging met Brussel, Antwerpen en Leuven tot de belangrijkste steden van Brabant horen. De aantrekkelijke economie zal ook de verdere bouw van de Sint-Janskathedraal – waarmee al rond 1370 was begonnen – een zetje in de rug hebben gegeven. Uit deze periode stammen ook de meest weelderige onderdelen van deze kerk: de Heilige Sacramentskapel en de zittende figuren op de luchtbogen. Veel kunstenaars kwamen naar de stad om hun aandeel in de bouw te leveren. Ook Bosch deed dat: hij ontwierp glas-inloodramen en verscheidene retabels.

BROEDERSCHAP

Bezien we het portret van Bosch, dan lijkt het alsof we kijken naar een vermoeid ogende en armoedig geklede man – een ambachtsman die gebukt gaat onder het gebrek aan waardering. Maar niets is minder waar! Jeroen Bosch genoot in zijn stad veel respect als burger en kunstenaar en behoorde dan ook tot de elite van de stad. Dat respect moet hij hebben verkregen op grond van zijn prestaties als schilder, want hij was niet van adel en niet vermogend. Zijn werk moet zijn generatiegenoten sterk hebben aangesproken, en dan hebben we het natuurlijk over dat deel van de samenleving ►

Lijst van nieuwe leden van de Illustre Lieve Vrouwe Broederschap met daarop Jheronimus Bosch. Rekeningboek 1486-1487, Brabants Historisch Informatie Centrum.

Rechterpagina: De Luitspeler aan de zuidkant van de Sint-Jan, een 19e-eeuws luchtboogbeeld naar voorbeeld van een sterk verweerde 16e-eeuwse voorganger. Afbeelding Bosch500.

waarin zich de opdrachtgevers bevonden: de adel, de geestelijkheid en de rijke burgerij. Zelfs Filips de Schone bestelde in 1504 een *Laatste Oordeel* bij Bosch.

De mooiste betuiging van respect was het moment in 1487 dat hij als gezworen lid opgenomen werd in de Illustre Lieve Vrouwe Broederschap, een zeer elitaire sociëteit die tegenwoordig nog steeds bestaat en met regelmaat samenkomt in het Zwanenbroedershuis in Den Bosch. De broederschap had leden verspreid over heel West-Europa en kende namen van gewicht, zoals Willem van Oranje. Maar de (in)gezworen leden waren bijna altijd vermogende of adellijke ingezetenen van de stad zelf. De status van de broederschap weerspiegelde zich in de voor hen gebouwde Sacramentskapel, de meest weelderige kapel in de Sint-Jan die tussen 1479 en 1494 gebouwd werd naar een ontwerp van Alart Du Hamel, de bouwmeester van de Sint-Jan. De kapel bezat zelfs een eigen orgel, wat genoeg zegt over de financiële draagkracht van de leden.

De broederschap regelde (zoals gebruikelijk was) na de dood van Bosch in 1516 alle zaken rondom zijn begrafenis. Er werd een mis voor hem opgevoerd, ondersteund door het gerenommeerde koor van de broederschap zelf. Waarschijnlijk werd de schilder begraven aan de buitenzijde van de kapel.

'DEN DUVELMAKERE'

Kenmerkend voor het werk van Bosch is de rijkdom aan bizarre beelden – hij stond niet voor niets bekend als 'den duvelmakere' (de schepper van duivels). Jeroen Bosch is de bedenker van een compleet nieuwe beeldtaal, één die hij misschien juist kon ontwikkelen doordat er in 's-Hertogenbosch amper een schilderstraditie bestond en hij dus niet opgevoed werd in de beeldtaal van zijn voorgan-

gers. In zijn eigen beeldtaal spelen geestelijken vaak een negatieve rol en het lijkt wel of Bosch het in sommige werken, zoals *Het narrenschip*, vooral op hen voorzien had. Niet zo verwonderlijk als we even stilstaan bij deze periode in de geschiedenis van de stad Den Bosch.

Rond 1500 diende zich een breuk aan in de kerk, een breuk die voor de tijdgenoten van Bosch al heel lang voelbaar was, ingegeven door de steeds groter wordende kloof tussen gelovigen en geestelijken. Gelovigen ergerden zich in toenemende mate aan het wereldse gedrag van de geestelijkheid. Het gedrag van de geestelijken én de ergernis erover zien we ook in de Bossche stadspolitiek uit die tijd. Zoals te lezen is in de roman *Het valse paradijs* van Jeroen Savelkouls heerste er rond 1500 een hevig conflict tussen enerzijds het stadsbestuur en anderzijds het kapittel van de Sint-Jan. Inzet: het kapittel verzette zich tegen een belasting op wijn en bier. Het stadsbestuur had die accijns ingesteld om er de herbouw van de stad na de grote stadsbrand mee te bekostigen. Gedurende bijna een eeuw beheerste dit conflict de politiek van de stad, een conflict waarin beide partijen zich snoeihard opstelden. Zo weigerden geestelijken begrafenissen uit te voeren en sacramenten toe te dienen. En het stadsbestuur bracht als represaille soldaten onder in de huizen van kanunniken. Zelfs een handreiking van het stadsbestuur richting het kapittel hielp niet: het nam geen genoegen met de jaarlijkse accijnsvrije afname van 180 vaten wijn en 1200 vaten bier. Bosch en zijn stadsgenoten zullen zich mateloos hebben geërgerd aan deze houding van het kapittel, die ze als exemplarisch zullen hebben gezien voor het inhalige en egoïstische gedrag van de hele geestelijke stand. En dan is een schilderij natuurlijk een prachtige uitlaatklep voor die ergernis.

PERSOONLIJKE GELOOFSBELEVING

Jeroen Bosch stond enerzijds nog met één been in de schilderstraditie van de middeleeuwen: hij sloot aan bij de verhalende traditie van zijn tijdgenoten als Rogier van der Weyden waarin verschillende episoden chronologisch werden afgebeeld. Maar Bosch voegde aan die verteltraditie een nieuw element toe dat voortkwam uit de Moderne Devotie. Deze spirituele beweging streefde naar een meer persoonlijke geloofsbeleving en naar praktische levenswijsheden. *De hooiwagen* is een mooi voorbeeld waarin hij deze zienswijze uitwerkte. In dit werk dwong Bosch toeschouwers zich te bezinnen op het eigen leven door negatieve voorbeelden en de gevolgen daarvan te tonen.

Bosch toonde daarnaast ook als een van de eerste Nederlandse schilders het zelfbewustzijn van de renaissancistische kunstenaar. Hij was trots op zijn kunstenaarschap en zijn originaliteit en was daar ook duidelijk over. Op een van zijn tekeningen is een Latijnse spreuk te lezen die luidt: 'Armzalig is de geest die steeds gebruikmaakt van inventies van anderen en zelf niets bedenkt.' Daaruit blijkt dat hij trots was op zijn originaliteit, een eigenschap die de middeleeuwer als ijdelheid beschouwd zou hebben. ■

Voor meer informatie over de activiteiten in het Boschjaar, kijk op www.bosch500.nl.

ARTHOUSE-ONLINE.NL

BEZOEK DE WERELD VAN BOSCH EN DU HAMEL

Twee goede vrienden van Jeroen Bosch en tevens lid van de broederschap waren Alart Du Hamel en Jan Heyns, bouwmeesters van de Sint-Jan in de periode 1478-1494. Du Hamel was behalve bouwmeester ook graveur – in enkele van zijn gravures is duidelijk de invloed van Bosch herkenbaar. In de periode dat Heyns bouwmeester was, werden de beroemde zittende beeldjes op de luchtbogen van de kathedraal geplaatst. Tot eind oktober dit jaar is het nog mogelijk het dak te beklimmen en vanaf daar de 96 beelden – meestal kopieën uit de negentiende eeuw – te bewonderen. Een unieke en fantastische gelegenheid om de wereld van de kathedraalbouwer en de kunstschilder van dichtbij te ervaren. Kijk voor meer informatie op www.eenwonderlijkeklim.nl.

EEN ANIMATIEVIDEO OVER DE FRANSE REVOLUTIE

De huidige tijd vraagt om een andere aanpak van het schoolvak geschiedenis. Het traditionele onderwijs hoeft echter niet rigoreus op de schop. Slechts met kleine aanpassingen in de les geeft u leerlingen de kans de *21st century skills* te ontwikkelen. De volgende werkvorm laat zien hoe leerlingen op een makkelijke manier hiermee aan de slag kunnen.

Jermo Boer,
Aletta Roos, Marieke
Steemers en Iris Vos
zijn derdejaarsstuden-
ten LVO geschiedenis
op Windesheim.

WAT?

Deze lessenreeks wordt idealiter toegepast aan het einde van een bepaald hoofdstuk om een onderwerp af te sluiten en omvat drie à vier lessen. Leerlingen doen aan de hand van hun nieuw opgedane kennis onderzoek naar, in ons geval, de Franse Revolutie – natuurlijk is dit een format en zijn er ook andere onderwerpen denkbaar. Aan de hand van een hoofdvraag over het onderwerp, die de leerlingen van de docent hebben gekregen, doen de leerlingen onderzoek. Ze nemen daarbij bepaalde gebeurtenissen binnen het onderwerp onder de loep. Onze hoofdvraag was: 'Lodewijk XVI: slachtoffer of aanstichter?' Vervolgens bekijken de leerlingen per gebeurtenis of Lodewijk XVI een slachtoffer of aanstichter was. Tot slot trekken ze een eindconclusie. Ter afsluiting

van deze opdracht verwerken de leerlingen hun bevindingen in een Powtoon.¹ Dit is een animatievideo waarin de leerling tekst kan inspreken en animaties en tekst kan toevoegen. Dit levert een kort filmpje op van twee tot vier minuten.

Deze animatie kan klassikaal worden gepresenteerd, zodat de verschillende conclusies duidelijk worden.

VOOR WIE?

Het project is opgezet voor de onderbouw havo/vwo. Maar ook voor het vmbo is de werkvorm geschikt, mits de bronnen worden aangepast aan het niveau. Voor havo en vwo zijn de bronnen langer; ze bestaan voornamelijk uit teksten. Op tl-niveau bestaan de bronnen uit afbeeldingen en teksten met eenvoudiger taalgebruik.

HOE?

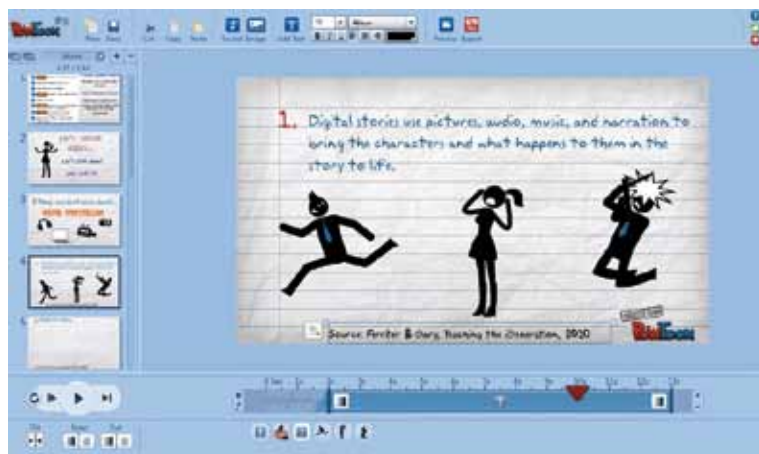
De klas wordt verdeeld in groepjes van vier leerlingen. Ieder groepje krijgt dezelfde hoofdvraag en gebeurtenissen. Deze gebeurtenissen zijn 'de verhuizing van Versailles naar Parijs' en 'de vlucht van de koning en zijn gezin'. De docent kan ervoor kiezen de leerlingen zelf nog een derde gebeurtenis erbij te laten zoeken. In dit geval moet de gebeurtenis wel eerst goedgekeurd worden door de docent.

Om een oordeel te kunnen geven over Lodewijk XVI hebben de leerlingen bronmateriaal nodig – dit krijgen ze van de docent. Deze bronnen kunnen geschreven of ongeschreven (prenten/afbeeldingen) zijn. Als de leerlingen een eigen gebeurtenis erbij moeten zoeken, wordt er eveneens van hen verwacht dat ze hun eigen bronmateriaal vinden (ook hier

¹ www.powtoon.com.

De vrouwenmars
op Versailles, 1789.
Bibliothèque
Nationale de France.

vindt controle door de docent plaats). Als hulpmiddel kan een begrippenlijst worden gebruikt of een lijst met relevante sites.

De gevonden informatie zetten de leerlingen in een overzichtelijk document. Het is efficiënt de leerlingen te laten werken achter de computer – zo kan het werk gemakkelijk naar de docent worden gemaild en hebben de leerlingen het ook bij de hand tijdens het maken van de Powtoon.

WAAROM?

De leerlingen werken samen tijdens hun onderzoek – daar leren ze het meeste van.² De voorbereiding kan wat tijd kosten, maar tijdens de lessen doen de leerlingen het meeste werk. De leerlingen gaan creatief aan de slag, omdat zij hun conclusie op een andere manier 'verwoorden'. Hierdoor krijg je uiteenlopende

resultaten. Dit zorgt ervoor dat elke leerling zijn eigen leerstijl kan toepassen.

WAT LEVERT HET OP?

Allereerst draagt dit project bij aan de ontwikkeling van de samenwerkingsvaardigheden van de leerlingen. Zij leren de taken goed te verdelen en verantwoordelijkheid te nemen voor elkaars werk. Daarnaast oefenen de leerlingen hun kritisch denkvermogen door zich af te vragen of een mening over een bepaald onderwerp betrouwbaar en realistisch is. Bronnenonderzoek draagt daaraan bij. De Powtoon, het eindproduct van de lessenreeks, is het bewijs van de digitale skills die leerlingen hebben ontwikkeld. In een verhalend filmpje tonen zij aan dat hun conclusie wel degelijk gefundeerd is op betrouwbare bronnen en juiste argumenten.

EN?

Wij hebben veel leuke reacties gekregen van de leerlingen bij het uitvoeren van deze opdracht op het CSG Vincent van Gogh. Wij hebben de opdracht laten doen door een tweede klas vwo. Positieve punten volgens de leerlingen:

- Verschillende lessen achter elkaar werken aan één project.
- Het werken in groepjes.
- Het maken van de Powtoon en de vrijheid deze naar eigen inzicht in te delen.

TIPS & TRICKS

Ook hierbij geldt: een goede voorbereiding is het halve werk. Wanneer de docent enthousiast is en het project goed aanstuurt, kunnen leerlingen zelfstandig aan de slag. Belangrijke aandachtspunten tijdens het proces zijn:

- Het op tijd goedkeuren van de eigen 'gebeurtenis', voordat leerlingen deze gaan uitwerken.
- Een goede groepsverdeling van verschillende soorten vaardigheden leerlingen. ■

² Walter Geerts en René van Kralingen, *Handboek voor leraren* (Coutinho, 2011).

INFORMATIE

De complete les, inclusief de benodigde materialen, een uitgebreide docentenhandleiding én een voorbeeld van een Powtoon, is te vinden op www.vgnkleio.nl.

ELLIS & BERNIE

Waargebeurd verhaal over liefde in oorlogstijd

Scholen kunnen sinds februari 2016 gratis gebruikmaken van het nieuwe lespakket *Ellis & Bernie*.

Aan de hand van een liefdesverhaal over twee Joodse jongeren in Scheveningen is een film met bijbehorende lessen gemaakt. Tijdens de testfase bleek al dat leerlingen geraakt werden door het persoonlijke verhaal, dat écht gebeurd is. Ze wilden meer weten over de achtergronden van Jodenvervolging.

Sep Schaffers is freelance tekstschrijver en heeft het lesmateriaal van *Ellis & Bernie* ontwikkeld. **Malou Landré** heeft de film gemaakt.

Ellis en Bernie in 1942.

De meeste jongeren kennen het verhaal over Anne Frank en de Joden die massaal uit Amsterdam zijn weggevoerd. Maar dat Den Haag vóór de oorlog een grote Joodse gemeenschap van zo'n zeventienduizend mensen telde, is niet zo bekend. Dit gegeven was de aanleiding ons te verdiepen in de Jodenvervolging in de hofstad. Al speurend op het internet en in archieven hoopen we een verhaal over een Joods kind te vinden, aan de hand waarvan we de Jodenvervolging in Den Haag een gezicht konden geven. Op deze manier zouden we zo'n moeilijk thema misschien iets dichterbij leerlingen in het voortgezet onderwijs kunnen brengen.

Door toedoen van de Scheveningse amateurhistoricus André van Kruijsen kwamen we in aanraking met *De dagboeken van Bernie en Ellis* (2011). Ellis

Lehman-Cohen Paraira schreef dit boek samen met haar dochter Shulamith Bitran-Lehman op basis van haar eigen dagboeken en die van haar jeugdliefde Bernie. Omdat het zo'n rijk gedocumenteerd verhaal is, besloten we het als rode draad voor ons project te nemen.

IN EEN NOTENDOP

Het verhaal van Ellis en Bernie in een notendop: Als in 1941 overal borden met 'Verboden voor Joden' verschijnen, spreekt een groepje Joodse jongeren uit Scheveningen elke zaterdagavond bij iemand thuis af. Op een van die avonden springt de vonk over tussen Ellis en Bernie. Vaak zitten ze op een bankje in de buurt. Daar fantaseren ze over hun toekomst en over samen kinderen krijgen. En dan krijgt Ellis op 19 juli 1942 een oproep om te gaan werken in het oosten. Haar vader wordt bang en regelt met hulp van zijn baas een onderduikadres. Nog diezelfde avond neemt Ellis afscheid van Bernie en ze spreken af een dagboek bij te houden. Na de oorlog zullen ze elkaar terugzien op 'hun' bankje. Bernie blijft nog een paar maanden in Den Haag en werkt voor de Joodse Raad. In zijn dagboek schrijft hij over de razzia's. Ellis overleeft de oorlog dankzij de hulp van verzetsmensen. Bernie zwerft van het ene naar het andere onderduikadres en wordt uiteindelijk verraden door Jodenjagers van de Colonne Henneicke. Als Nederland bevrijd is, wacht Ellis op haar grote liefde op 'hun' bankje, maar Bernie komt niet meer terug. Op 8 januari 1944 is hij vermoord in vernietigingskamp Auschwitz-Birkenau.

UNIVERSEEL VERHAAL

Dit universele verhaal over een prille liefde, verlies en hoop raakte ons. We legden contact met Ellis (91) en haar dochter Shulamith in Jeruzalem, die meteen enthousiast reageerden en alle medewerking toezegden, en spraken met Joodse overlevenden, historici en medewerkers van het

Haags Gemeentearchief, het Museon en het Anne Frank Huis. Nadat we met fondsenwerving het benodigde geldbedrag bij elkaar hadden gekregen, besloten we een film van dertig minuten met daarop aansluitend een lessenreeks te maken. Tijdens onze speurtocht langs openbare en familiearchieven verzamelden we beeld- en bronmateriaal over Ellis en Bernie en belangrijke gebeurtenissen in de oorlog. Een groot deel daarvan hebben we weer terzijde gelegd, aangezien we het lespakket behapbaar wilden houden. Qua taalniveau en beleving moest het goed aansluiten op leerlingen in het vmbo, de doelgroep die we met dit project voor ogen hadden. Daarom kozen we voor een presentator (Erin Kiris van onder andere *Keuringsdienst van Waarde*) die jongeren weet aan te spreken en ontwikkelen we lesmateriaal dat zowel op kennis als op de belevingskant gericht is. Het lespakket moest ook praktisch en flexibel te gebruiken zijn en is tot in detail besproken met docenten in het vmbo. Leerlingen van een drietal scholen in Den Haag hebben uiteindelijk de film en het lesmateriaal getest en het mooie was: ze werden allemaal gegrepen door het verhaal. Ruim een maand nadat de website live is gegaan, hebben zo'n tachtig scholen de docentenhandleiding en het werkboekje voor leerlingen gedownload. We zijn benieuwd naar hun ervaringen met *Ellis & Bernie* in de klas. ■

Geïnteresseerd in het maakproces? Bezoek dan de Facebookpagina Ellis & Bernie. Aan de slag met dit lespakket? Ga dan naar www.ellisenbernie.nl.

REACTIE VAN EEN GEBRUIKER

Martin Bezemer, docent geschiedenis op het Chr. College Groevenbeek te Ermelo en lid van de vmbo-commissie van de VGN, heeft het materiaal uitgeprobeerd in zijn derde klas vmbo. 'Ik had de hele voorgeschiedenis, de Tweede Wereldoorlog en de Holocaust al behandeld en heb het gebruikt als extra materiaal. Dat werkte verrassend goed. De leerlingen waren wel geboeid door de twee personen en konden zich goed inleven in wat het voor hen betekend heeft. Het project heeft een aantal zeer positieve kanten. Ten eerste is het praktisch met veel opdrachten, het is geschikt voor vmbo-leerlingen. Ten tweede kun je kiezen wat je wilt doen. Je kunt er de voor jou beste dingen uithalen en die in de klas gebruiken. Ik ben er zeer tevreden over en mijn leerlingen waren ook positief.'

Erin Kiris
presenteert het
lesmateriaal.

Scène uit de film.

ONDERZOEK ALLES EN BEHOUD HET GOEDE

Studiedag PA-BO over de toekomst van geschiedenis

De jaarlijkse studiedag van de commissie PA-BO vond dit keer plaats in het Openluchtmuseum in Arnhem. Een prachtige plek om van gedachten te wisselen over de toekomst van het geschiedenisonderwijs onder het motto 'onderzoek alles en behoud het goede'.

Cees van der Kooij is lid van de commissie PA-BO.

Het programma van de studiedag bestond uit twee delen: 's ochtends luisterden de deelnemers naar twee inleidingen en 's middags was het mogelijk om onder leiding van educatief medewerkers van het museum leerervaringen op te doen.

KRITISCH DENKEN

Na openingen van Maurits van Ravesteyn (Openluchtmuseum) en Arie Vonk (commissie) sprak Loes Damhof, docent aan de Hanzehogeschool in Groningen (Communicatie, Media en ICT), over *De rol van 21st century skills in onderwijs en samenleving*. Haar uitgangspunt is dat er sprake is van een 'paradigmashift', zichtbaar in de ontwikkelingen op het gebied van technologie, ICT en skills, in de veranderingen in de samenleving in het algemeen en in de beroepen in het bijzonder en in de globalisering, de trend in de richting van wereldburgerschap. Op basis hiervan ontwikkelde Damhof – onlangs verkozen tot Docent van het Jaar – voor haar studenten een eigen leerlijn waarbij ze kennis, vaardigheden en houdingen combineerde. Uitgangspunten daarbij zijn interdisciplinaire samenwerking, communicatieve vaardigheden, de competentie om met digitale informatie om te gaan en wereldburgerschap. Ze maakte nadrukkelijk een onderscheid tussen informatie en kennis, wees op het belang van een nieuwsgierige houding en op kritisch denken, probleemoplossend vermogen en creativiteit. Ook bepleitte ze veel aandacht voor de ethische kant van de nieuwe ontwikkelingen.

Het doorlopen van deze leerlijn is een proces van experimenteel leren, leren van ervaringen en reflecteren op die ervaringen, van het ontwikkelen van een open blik en anders kijken en van denken op de lange termijn.

VERBAZING EN ZORG

De tweede spreker was Hubert Slings. Hij is werkzaam bij de Vrije Universiteit, onder meer op het gebied van geschiedenisdidactiek. Ook werkt hij bij het Openluchtmuseum als productieleider Digitale Canon & Onderwijs.

Slings noemde zijn lezing *De toekomst van het geschiedenisonderwijs*; de adviezen van Platform2032 nam hij als uitgangspunt. In zijn lezing stelde hij dat het een goede zaak is dat de samenleving pas op de plaats maakt en evalueert. Ook staat hij positief tegenover het centraal stellen van de leerling door de vakdocentverkokering los te laten. Een multidisciplinaire benadering van het vak spreekt hem ook zeer aan.

Maar wat Platform2032 over geschiedenisonderwijs schrijft vindt hij zorgelijk. De commissie-Schnabel ontbeert volgens hem een duidelijk beeld van het huidige geschiedenisonderwijs. Wat Platform2032 voorstelt sluit daarnaast ook helemaal niet aan op het werk van commissie-De Wit, commissie-De

Hubert Slings gaf een lezing over de toekomst van het vak geschiedenis. Foto: Cees van der Kooij.

Rooy en commissie-Van Oostrom. Slings spreekt zijn verbazing uit over het ontbreken van een verbinding met deze vroegere commissies, onder andere verantwoordelijk voor de kenmerkende aspecten van de tien tijdvakken en voor de Canon van Nederland. Anders dan Platform2032 stelt, hebben feiten in het geschiedenisonderwijs een context en die feiten zijn onmisbaar om te komen tot de hoofddoelstelling van het geschiedenisonderwijs: historisch denken en redeneren. Hij vindt het 'grijselijk' dat Platform2032 onderwijs over de Nederlandse geschiedenis koppelt aan identiteit. De Canoncommissie heeft steeds geprobeerd op afstand van die identiteitsdiscussie te blijven. Ook het nuttigheidsdenken dat de boventoon voert bij Platform2032 wijst Slings af. Daarbij verwijst hij naar Martha Nussbaum, die waarschuwde voor een maatschappij met alleen maar nuttige burgers.

VOORSTELLEN

Kijkend naar de huidige situatie van het geschiedenisonderwijs constateert Slings dat de tijdvakkenordering 'piept en kraakt': de historische ontwikkeling is niet in eeuwen te ordenen. De Canon van Nederland is niet bedoeld als een curriculum, maar wordt toch veel gebruikt in het primair onderwijs (meer dan in het voortgezet onderwijs). Er is duidelijk het een en ander te verbeteren aan het huidige curriculum en daarvoor moet volgens hem ingezet

worden op de kwaliteit van de leerkrachten. Op persoonlijke titel doet Slings enige voorstellen:

- Een leerlijn die 'concreet-verhalend' is en ' dicht bij huis' in het primair onderwijs en 'abstract, analytisch en wereldwijd' in het voortgezet onderwijs.
- Een chronologisch overzicht vanaf groep 1 in het primair onderwijs tot en met klas 2/3 in het voortgezet onderwijs. De basiskennis in het primair onderwijs en de onderbouw in het voortgezet onderwijs vormen een gemeenschappelijk kader.
- Dit nieuwe kader, gekoppeld aan de traditionele perioden, bestaat uit karakterisering van die perioden met speciale aandacht aan kantelpunten.
- In de Tweede Fase wordt gewerkt aan thematische verdieping.

Na groepsgewijze discussie over bovenstaande verzorgde de educatieve dienst van het museum het middagprogramma. Op verschillende plaatsen in het museum maakten de deelnemers – geschiedenisdocenten pabo, maar ook medewerkers van musea en uitgeverijen – kennis met de door de educatieve dienst bedachte didactische concepten, onder andere over feesten, andere culturen en kinderarbeid. De afwisseling in het programma, van beschouwingen over de ontwikkelingen in het (geschiedenis)onderwijs tot didactisch bezig zijn in onderdelen van het museum, bleek goed aan te slaan bij de deelnemers. ■

De deelnemers konden 's middags kennismaken met de educatieve opstellingen in het Openluchtmuseum. Foto: Cees van der Kooij.

WIE MAAKTE DE EERSTE SELFIE?

Prachtige geschiedenisquiz verdient deelnemers van alle scholen in Nederland

De finale van de Landelijke Geschiedenis Quiz is gewonnen door het Trinitas Gymnasium uit Almere. Twintig scholen streden met elk twee leerlingen om de bokaal en het predicaat 'de beste geschiedenischool in Nederland'.

Ton van der Schans
is voorzitter van de VGN.

Onder: De winnende teams, met in het midden de winnaars, links de nummers 2 en rechts de nummers 3.

Na een voorronde op de eigen school waren er op de finaledag drie rondes voor nodig om vast te stellen welke school met de eerste prijs naar huis zou gaan. De achttienjarige vwo'ers Lukas Kooistra en Wisse van der Meulen scoorden het hoogste aantal punten en bleven daarmee het Utrechts Stedelijk Gymnasium één punt voor. Het Staring College uit Lochem werd derde.

NIEUWE ORGANISATIE

De Landelijke Geschiedenis Quiz werd dit jaar voor het eerst georganiseerd door Suzanne van Gompel en Renate van der Linde, twee geschiedenisdocenten van het Jacob Roelandslyceum te Boxtel. Deze inspirerende collega's hadden er een interessante historische dag van gemaakt. Voor de scholen was er 's morgens een rondleiding door het historische centrum

van Boxtel, waarbij goed te zien was dat geschiedenis dicht bij huis en bij onszelf begint. In de quiz 's middags beantwoordden de deelnemers kennisvragen die uiteenliepen van het eerste gedomesticeerde dier in de geschiedenis tot de eerste selfie. De deelnemers werden aan de

hand van de quizvragen door alle werelddelen geleid.

Zeven jaar geleden werd het initiatief voor de quiz genomen door een scholier uit de vijfde klas van het Stedelijk Gymnasium te Nijmegen. Hij vroeg zich af waarom er naast de wiskunde-olympiades geen soortgelijke quiz was voor het geschiedenis-onderwijs. In overleg met zijn geschiedenisdocent Peter Versteeg hebben ze een quiz voor hun eigen school georganiseerd die ze *!Watzkebur?* noemden.

In de tweede editie kreeg de quiz al deelnemers van buiten de eigen school met de aanmelding van het Trinitas Gymnasium uit Almere. Vier jaar later deden er door mond-tot-mondreclame scholieren van tien scholen mee. En dit jaar dus maar liefst twintig. Omdat de organisatie van de quiz te omvangrijk werd, stopte Peter Versteeg ermee. Gelukkig namen de collega's uit Boxtel de organisatie dit jaar op zich. Wat mij betreft gaan er nog veel meer scholen meedoen en krijgt deze quiz echt een landelijke uitstraling. Leerlingen die goed zijn in geschiedenis willen het mooie vak maar wat graag uitdragen naar de samenleving.

De voorrondes vinden altijd plaats op de school zelf. In deze ronde wordt in feite uitgemaakt wie op de eigen school het neusje van de historische zalm is. Deze leerlingen mogen vervolgens aantreden in de landelijke finale. Tot nu toe waren de spelregels zo dat de deelnemende school vijf vragen aanlevert, zodat de organisatie een vragenbank opbouwt. De organisatie levert aan elke school een selectie van vragen voor de voorronde en selecteert ook de vragen voor de quizrondes op de finaledag.

LEUKE PRIJSJES

Dit jaar waren er drie rondes die afgewisseld werden met

historische geluidsfragmenten. De deelnemers moesten hierop individueel het goede antwoord geven, waarvoor leuke prijsjes beschikbaar waren. Tot nu toe kwamen de deelnemende scholieren vooral uit de vwo-afdelingen, al deden ook havoscholieren mee. Met vragen als 'Welke jeugdgroepering, opgericht in China in 1966, zien jullie hier afgebeeld?', 'Zet de volgende zes historische gebeurtenissen in Haarlem in de juiste volgorde', 'Wat hield het verschijnsel "damnatio memoriae" in?', 'Wat is de Scherp Resolutie?' en 'Waar hoort deze historische vlag bij?', afgewisseld met prachtige muziekvragen gingen de deelnemers de geschiedenis door. Duidelijk bleek dat dit geschiedenistoernooi een hardnekkig vooroordeel ontcrachtte: geschiedenis gaat niet alleen over het kennen van feitjes en jaartallen, maar juist ook over vaardigheden. De leerlingen moeten feiten in een context kunnen plaatsen en verbanden kunnen leggen. Inleving en overzicht zijn hiervoor ook nodig, net als kennis van de actualiteit. Het belangrijkste is dat leerlingen een 'gevoeligheid' leren

ontwikkelen voor de vragen en dilemma's waarvoor mensen en volken in de geschiedenis gestaan hebben. Daarbij blijven leerlingen en docenten zelf niet buiten schot. Want deze vragen en dilemma's zijn nog steeds actueel in de werkelijkheid van de leerlingen en van vandaag. Wat de VGN betreft krijgt deze quiz een forse wind in de rug. Samen met de huidige organisatoren Renate van der Linde en Suzanne Gompel wil de VGN de uitbreiding van deze quiz stimuleren. Ook het *Historisch*

'GESCHIEDENIS GAAT NIET ALLEEN OVER HET KENNEN VAN FEITJES EN JAARTALLEN, MAAR JUIST OOK OVER VAARDIGHEDEN'

Nieuwsblad is hierbij betrokken. Dit loffelijke particuliere initiatief dat zeven jaar geleden met Peter Versteeg en zijn leerling begon, wordt nu voortgezet door de Boxtelse collega's en gaat uitgroeien tot een landelijke gebeurtenis. Omdat iedereen mag weten wat een heerlijk en onmisbaar vak geschiedenis is. Houd onze voorstellen voor deze 'Landelijke Geschiedenis Quiz (voor middelbare scholieren)' in de gaten. ■

Linkerpagina:
Organisatoren
Renate van der
Linde en Suzanne
Gompel. Boven: De
scholenteams in de
finale.

DE DOCENT ALS TOEKOMST

Wat heeft de geschiedenisdocent anno 2032 nodig om zijn of haar taak te vervullen?

2032

Na de presentatie van het rapport *Onderwijs2032* van de commissie-Schnabel woedt er onder docenten geschiedenis én staatsinrichting een discussie over de toekomst van het vak. Het verweer tegen een gemarginaliseerde rol van het vak geschiedenis werd tijdens het tweede VGN-congres van 4 maart gepresenteerd. Robbert-Jan Poortvliet en Aron Borger schreven een profielschets van hoe de docent geschiedenis van de toekomst er mogelijk uitziet en hoe hij of zij uitgerust moet zijn.

Een docent geschiedenis is meer dan alleen een verhalenverteller. Dikwijls worden mooie, spannende en geanimeerde verhalen verteld om het verleden te verklaren en beter te begrijpen. Op schoolniveau bestaat er enige consensus over de interpretatie van historisch bewijs om geschiedenisverhalen aan te kleden, denk bijvoorbeeld aan de tien tijdvakken en de Canon van Nederland – wat moeten leerlingen weten van de geschiedenis, en waarom? Door verregaande mondialisering en internationale samenwerking zal ‘het verhaal’ steeds meer in een Europees of mondiaal perspectief geplaatst moeten worden. Dat er een ander verhaal verteld of onderzocht moet worden is op zich geen probleem. Enige flexibiliteit is dan wel handig om de zwaartepunten van het verhaal te verschuiven zonder afbreuk te doen aan de ‘eigen’ culturele identiteit.

FEITENKENNIS

De wereldburger zal in 2032 wellicht, nog meer dan nu, meerdere culturele identiteiten hebben, gericht op Europa en de wereld. Om die reden is het van belang dat de docent geschiedenis actuele, mondiale ontwikkelingen historisch kan inkaderen en hiermee aan de slag gaat met zijn leerlingen. Dit ‘aan de slag gaan’ is niet alleen gericht op het verwerven van kennis. Kennis en informatie zijn overal om ons heen, historische kennis echter wordt in het *Eindrapport* van Platform Onderwijs2032 gemarginaliseerd tot ‘encyclopedisch’. Dit argument gaat natuurlijk ook op voor de docent Nederlands, of Engels: leerlingen kunnen spellingsregels en regels rondom schrijfvaardigheden ook online vinden – denk aan *debating tutorials* op bijvoorbeeld YouTube. Waarom zijn de kennis en vaardigheden van deze kernvakken minder encyclopedisch dan bij het vak geschiedenis? Wellicht omdat ze een direct toepasbaar nut hebben?

GERICHTE AMBACHTSMAN

Iedere docent geschiedenis weet dat geschiedenis-onderwijs ook een zeer groot toepasbaar nut heeft. In *Trouw* van 11 maart schrijft Maria Grever dat we 'zonder geschiedenis stuurloos door het leven gaan', om het hier en nu en de toekomst te bezien en te begrijpen is historische bagage nodig.¹ Deze bagage is geen overbodige luxe maar van wezenlijk belang om het hier én nu én de toekomst in te kunnen kleuren.

AMBACHTELIJKHEID

Van Oostrom zegt dat vroeger de leerkracht de methode was, en dat tegenwoordig het omgekeerde geldt.² In dit artikel wordt met het begrip 'ambachtsman' en 'geschiedenisonderwijs als ambacht', hetzelfde bedoeld. We zinspelen hier op een docent die geschiedenisonderwijs verzorgt in alle breedte, van ontwikkeling tot uitvoering, en zich niet per se laat gijzelen door een methode. In een veranderende wereld en met het mogelijke nieuwe onderwijscurriculum zullen docenten een groot beroep moeten doen op flexibiliteit en creativiteit. Ze zullen vaardigheden als historisch redeneren om kunnen zetten naar generieke vaardigheden en beginnen en onderhouden vakdidactische netwerken – als ware het een gildesysteem. Ook is de ambachtsman zich bewust van allerlei onderwijskundige en maatschappelijke ontwikkelingen waar hij zijn geschiedenisonderwijs op aanpast.

OPBOUWEND TOETSEN

In het ideaalplaatje *leren* leerlingen niet meer voor een toets, maar *maken* ze een toets (in welke vorm dan ook) om juist daarvan te leren. Toetsen moeten in de toekomst een opbouwende functie hebben en zullen steeds meer centraal staan. Feedback is hierbij onmisbaar en zal de leerling helpen verder te komen, bijvoorbeeld met historisch redeneren. Het maken en organiseren van opbouwende toetsen is niet eenvoudig, maar wel uitdagend. Cijfers zijn ingeruild voor *rubrics*.³ Op basis van vooraf gestelde leerdoelen kunnen de leeropbrengsten effectief gemeten worden. Veelal zal deze toetsing digitaal gebeuren: dit bespaart de docent werk en geeft inzicht over de voortgang van de leerling. Docenten zullen kennis moeten opdoen van (digitale) middelen om opbouwend te kunnen toetsen, het organiseren van deze vorm van toetsing, het geven van feedback en het monitoren van de voortgang van de leerling. Op een aantal scholen lopen al

experimenten met deze vorm van toetsing, waarbij vooral geconstateerd wordt dat het leerlingen actiever maakt en bewuster van hun eigen leerproces.

MAATWERK

Docenten zullen, meer dan ooit, uitgedaagd worden recht te doen aan verschillen. De afgelopen jaren zijn ze relatief 'lui' gemaakt door de dikke methodes, doorgaans op het juiste niveau geschreven. Creativiteit ontstaat echter vaak als de methode de klas uitgaat en de docent helemaal op zichzelf wordt aangewezen. Hoe richt hij dan zijn onderwijs in, zodat iedere leerling op zijn of haar niveau bediend wordt? Onze visie is dat dit op lange termijn alleen goed kan gaan als er vanuit een sterke theoretische basis structureel gedifferentieerd geschiedenisonderwijs wordt aangeboden. Bijvoorbeeld door instructie en opdrachten te geven en te ontwerpen met behulp van de taxonomie van Benjamin Bloom. Docenten moeten in staat zijn zogenaamde 'Blooming-lessen' te ontwikkelen en uit te voeren. Vanwege het 'hogere orde denken' sluit deze taxonomie goed aan bij historisch redeneren.

DIGITALISERING

Bovenstaande onderwerpen (toetsing en maatwerk) kunnen niet gerealiseerd worden zonder een intensieve inzet van ICT. Hoewel intensief, blijft ICT echter een middel en geen doel op zich. Docenten zullen kennis van ICT moeten hebben, zodat hun ►

Robbert-Jan Poortvliet is docent geschiedenis op het Calvin College in Zeeland en lerarenopleider geschiedenis op Fontys Hogeschool in Tilburg.
Aron Borger is docent geschiedenis en lerarenopleider op Fontys Hogeschool in Tilburg en Hogeschool NCOI, daarnaast is hij docent geschiedenis op De Amsterdamse Mavo en lid van de VGN-commissie Didactiek en activiteiten.

¹ Het artikel van Maria Grever en andere stukken over dit onderwerp zijn terug te lezen op www.vgnkleio.nl/nieuws/visiestuk-VGN.

² Frits van Oostrom, destijds KNAW-voorzitter, tijdens de *Kohnstammlezing* in 2007.

³ Een van de instrumenten die gebruikt kan worden bij het beoordelen, maar ook evalueren, van (onderdelen van) onderzoeksoverdrachten is de *rubric*. Het is een instrument dat niet alleen nuttig is voor docenten, maar ook voor leerlingen. Een goede *rubric* biedt houvast bij het beoordelen van allerhande vaardigheden/competenties (prestaties) van leerlingen, zoals het omgaan met informatie, het doen van onderzoek, het maken van een ontwerp, samenwerken, communiceren, presenteren enz. Maar een *rubric* biedt ook houvast bij het aanleren van die vaardigheden (www.histoforum.net).

lesmateriaal actueel en vernieuwend is. In het rapport van de commissie-Schnabel wordt expliciet gesteld dat ICT een rol speelt bij differentiatie. We denken hierbij aan *learning analytics*, waarbij de verzamelde en geanalyseerde data van leeropbrengsten van leerlingen de docent helpen de stof en de vaardigheden op maat aan te bieden. In ons land zijn nog weinig geschiedenismethodes al zover dat ze daadwerkelijk de docent hierin ondersteunen. Meer dan ooit zullen geschiedenisdocenten een rol kunnen spelen om leerlingen mediawijs te maken. Kritisch denken en kritisch brongebruik – twee pijlers die terugkomen in historisch denken – bieden mogelijkheden deze mediawijsheid op een eenvoudige manier te integreren in de lessen. Het kritisch analyseren van online historische informatie en het vaststellen van de betrouwbaarheid van digitale bronnen zal deze ‘Wikipedia-generatie’ helpen ‘vaardig’ om te gaan met de vele feiten en deze om leren zetten in historische kennis. De rol van de docent geschiedenis hierin is van cruciaal belang!

HISTORISCHE VAARDIGHEDEN

De docent geschiedenis zet vaardigheden in om samen met de leerlingen het verleden te leren kennen. Als het ‘verhaal’ gaat veranderen en leerlingen steeds meer in een geïndividualiseerde samenleving gepersonaliseerd gaan leren, zijn goede historische vaardigheden noodzakelijk. Deze vaardigheden kunnen deels generiek worden ingezet. Het toepassen van historische bronnenkritiek vraagt weliswaar een ietwat andere aanpak dan het kritisch beoordelen van een hedendaagse bron, maar de vaardigheid draagt wel bij aan het kritisch bekijken van informatie.

Een andere belangrijke vaardigheid is het aanleren van multiperspectiviteit:

een historische gebeurtenis of verschijnsel vanuit verschillende perspectieven bekijken. De docent geschiedenis anno 2032 zal in zijn onderwijs vooral bezig zijn met het aanleren van historische vaardigheden om leerlingen zo goed mogelijk uit te rusten zodat ze een oordeel kunnen vellen over het verleden en de implicaties van dit verleden voor het heden én de toekomst beter leren begrijpen.

BURGERSCHAP

De Duitse historicus Rüsen gaf al in 1989 aan dat historici over grenzen heen zouden moeten kijken en dat ze een rol moeten spelen in debatten over historisch besef en historische identiteitsvorming. Dit zou volgens hem leiden tot meer begrip voor ‘de ander’ en als gevolg daarvan waarschijnlijk tot conflictpreventie. ‘Burgerschap’ wordt opgenomen in het kerncurriculum, aldus Platform Onderwijs2032. Dit vak wordt van verschillende kanten en niveaus belicht: nationaal, Europees en internationaal. Burgerschap heeft deels de taak de werking en de kernwaarden van de democratische rechtsstaat uit te leggen én sociale integratie te bevorderen. De docent geschiedenis én staatsinrichting moet hier blij mee zijn. Ten onrechte wordt vaak gedacht dat burgerschapsvorming het domein van het schoolvak maatschappijleer is. De kaders waarop het vak burgerschap is gestoeld, maken duidelijk dat deze verweven zitten in het geschiedenisonderwijs. Docenten geschiedenis zijn ook toegerust om staatsinrichting te geven.

VAARDIG, WAARDIG EN AARDIG

Het idee dat geschiedenis gemarginaliseerd kan worden tot een van de perspectieven binnen een domein Mens en Maatschappij is een cruciale denkfout. Paul Schnabel gaf tijdens het laatste VGN-congres te kennen dat hij de discipline geschiedenis in dezelfde academische hoek plaatst als sociologie én andere sociale wetenschappen. Zijn constatering doet geen recht aan het eigene van het vak geschiedenis met haar eigen traditie en manieren van onderzoek. Geschiedenis is een vak met veel oog voor het verleden maar is ook zeker gericht op de toekomst. Geschiedenis is noodzakelijk om *vaardige, waardige en aardige* burgers te vormen en zal daarom opgenomen moeten te worden in het basiscurriculum. ■

LITERATUUR

- J. Rüsen, *The Didactics of History* (1987).
- VGN-visiestuk *Bij de tijd door het schoolvak geschiedenis* (2016).
- *Onderwijs2032 – Eindadvies* (2016).

WEL EN WEE VAN MEESTERSPIONNEN TIJDENS WO II

Max Hastings (journalist, historicus en auteur van vele boeken) beschikt over een encyclopedische kennis wat de Tweede Wereldoorlog betreft. Tot in de kleinste details vertelt hij niet alleen over de geheime strijd van de geallieerden en asmogendheden, waarbij spionage, contraspionage, codering en decodering een belangrijke rol spelen, maar ook over tal van oorlogshandelingen die ermee verband houden. De eerste geheime activiteiten van betekenis signaleert hij in Tsjecho-Slowakije in maart 1937. De chef van de inlichtingendienst aldaar, kolonel Frantisek Moravec, ontvangt een brief met de vermelding van een troepenconcentratie van het Duitse leger. Voor hem is het het sein om op sluwe wijze met steekpenningen en chantage in Duitsland een geoliede organisatie met informanten op te richten. Met zijn landgenoten verricht hij vervolgens baanbrekend werk in de ontwikkeling en vervolmaking van nieuwe technologieën als microfotografie, ultraviolette straling, geheimschrift en ultramoderne radio's. Uiteraard zitten op dat moment ook de inlichtingendiensten van de grote landen niet langer stil, al hechten zij meer waarde aan *humint* (human intelligence: het verzamelen van inlichtingen door middel van persoonlijke contacten) dan aan *sigint* (signals intelligence: informatie vergaard door onderschept berichtenverkeer). Vandaar dat de meeste landen in eerste instantie nog niet direct aan codeermachines en codebrekers denken, laat staan ermee werken. Ook de Britten komen in Europa met het decoderen traag op gang. Pas in de zo-

mer van 1939, als zij van Poolse collega's een replica van de Duitse Enigma-codeermachine cadeau krijgen, vindt er een omslag plaats. Maar op dat moment lopen ze nog achter de feiten aan, want de Duitsers zijn inmiddels overgestapt op een sterk verbeterde versie. Bovendien kunnen de Britten met het verouderd product moeilijk overweg. Slimheid om er adequaat mee om te gaan ontbreekt en *sigint* nemen zij in tegenstelling tot *humint* niet altijd serieus. Maar dat laat niet lang op zich wachten, want voor het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog boeken zij al verbluffende resultaten. Die vinden zij niet op Broadway Buildings, de locatie van MI6 in Londen, maar in Bletchley Park, een landgoed halverwege Oxford en Cambridge. Daar zetelt vanaf 1939 de GC&CS.¹ De top van deze nieuwe Britse inlichtingendienst bestaat uit wiskundigen, taalwetenschappers en andere briljante academici – in de ogen van militairen een stelletje ongeregeld met wie zij weinig op hebben. Zij maken echter van hun werk hun hobby en slagen er spoedig in gecodeerde berichten te onthullen. Door Ultra, zoals de ontcijferde communicatie heet (de Duitsers hebben tijdens de oorlog van het onderscheppen en ontcijferen geen enkele notie, eigenlijk willen ze niet geloven dat hun systeem kan worden gekraakt!) lokaliseren de Engelsen nu onder meer vijandelijke oorlogsschepen en U-boten. De Royal Navy en de Royal Air Force klaren vervolgens met voltreffers de klus. Volgens de schrijver kun je stellen dat de geallieerden in het voorjaar van 1944 dankzij Ultra de gehele

Atlantische Oceaan beheersen en dat er geen Duitse schip meer vaart, waardoor de invasie in Normandië op 6 juni ('D-day') mede mogelijk wordt. De Amerikanen hebben voorlopig op codeer- en decodeergebied een flinke achterstand. Uiteraard bestaat in het rijkste land ter wereld de FBI, maar deze houdt zich voornamelijk bezig met de drooglegging, de jacht op gangsters en andere binnenlandse aangelegenheden. Dat verandert snel als de Japanners op 7 december 1941 een verrassingsaanval uitvoeren ►

¹ Government Code and Cipher School.

DE GEHEIME OORLOG. SPIONNEN, CODES EN VERZET. 1939-1945, Max Hastings (Hollands Diep, Amsterdam 2015), 656 blz., € 29,99

op Pearl Harbor. Tegen wil en dank raakt Amerika nu ook in de mondiale oorlog betrokken. En bij een oorlog hoort eveneens een geheime dienst met het vizier gericht op de vijand. Het Amerikaanse pendant voor Bletchley Park wordt Arlington Hall met daarbij in Melbourne en op Hawaï observatoren voor het volgen van vijandelijke signalen, in het bijzonder van de Japanners. Het eerste eclatante cryptografeersucces volgt een half jaar later met de zeeslag bij Midway. Door berichten te ontsleutelen en de Japanners tactisch te slim af te zijn, weten de Amerikanen bij het atol vier vijandelijke vliegdekschepen tot zinken te brengen. Het blijkt een belangrijk keerpunt te zijn in de oorlog in de Grote Oceaan. Ook breken zij de Japanse koopvaardijcode, waardoor het vijandelijke transport over zee ernstig stagneert met grote logistieke problemen als gevolg. De enorme investeringen van de Amerikanen in de Signal Intelligence Service (SIS) pakken na het veelbelovende begin echter niet altijd voorspoedig uit. Een belangrijke oorzaak is de kinnesinne tussen de luchtmacht en de marine. Zij gunnen elkaar het licht niet in de ogen, wat de beoefening en uitvoering traineert. En ook spionnen (vaak landgenoten met communistische sympathieën, die zich nog meer in hun overtuiging gesterkt voelen nu Rusland zich na 1942 bondgenoot van Amerika mag noemen) komen soms gemakkelijk aan relevante gegevens. En aangezien loslippigheid tot het Amerikaanse DNA behoort, hoeven zij soms enkel de krant open te slaan voor het overbrieven van *tricky* informatie. Eveneens is het niet rooskleurig gesteld met het decoderen. Deze discipline komt

nauwelijks tot ontwikkeling, want de Amerikanen slagen er onvoldoende in capabele mensen te recrutereren, die ook nog eens de Japanse taal beheersen. En wat de Duitsers betreft: ook al heeft de Abwehr zijn organisatie veel eerder dan de Engelsen op orde, het lukt de dienst niet om even bekwaam te worden in het bedenken en ontcijferen van codes als de overzeese vijand, terwijl er toch ongeveer evenveel mensen, zo'n dertigduizend, in de afliuistersector werken. Dat neemt niet weg dat de codebrekers van Hitler in de eerste helft van de oorlog zich voor een aantal belangrijke successen op de borst kunnen slaan. Tot juni 1942 bijvoorbeeld weet Rommel in Noord-Afrika evenveel over het Britse Achtste Leger als de Britten over het Deutsches Afrika-korps. Van die kennis maakt hij in het begin alleen slimmer gebruik dan zijn geallieerde opponent. Ook worden de U-bootbevelhebbers aanvankelijk voorzien van een continue stroom inlichtingen over de operaties van Britse konvooien, waardoor ze soms vrij spel met hun torpedo's lijken te hebben. Succesvol zijn de Duitsers tevens in het oprollen van verzetsgroepen op het Europese continent. Het Englandspiel, waarbij een reeks Nederlandse geheime agenten na hun dropping worden opgepakt, is een treffend voorbeeld. Duitse spionnen in Engeland zijn er echter vrijwel niet. Zij die een poging wagen om er te infiltreren, zijn in de meeste gevallen onvoldoende op hun missie voorbereid en worden voor het bereiken van de Engelse kust vaak al gearresteerd. Zetten ze wel vaste voet aan de grond, dan verraden zij zich stante pede door het steenkolenengels dat ze spreken. Ook gebeurt het meer dan eens

dat een gedumpte spion met een flinke som al of niet vals geld met de noorderzon vertrekt en niets meer van zich laten horen. In Rusland spaart het totalitaire bewind voor de geheime diensten NKVD en GRU eveneens kosten noch moeite. Maar navenante resultaten levert de besteding niet op. Het lijkt vaak eerder weggegooid geld. Behalve dat zij zich primair met zuiveringen onder de eigen bevolking bezighouden, is het grote probleem in de Sovjet-Unie dat Stalin alleen dat wil horen wat hij graag wil horen. Zo moet hij van tevoren hebben geweten van Operatie Barbarossa, maar heeft hij de waarschuwing van zijn spionnen en codeerders in de wind geslagen, zoals ook Hitler in nazi-Duitsland veel raadgevingen naast zich neer heeft gelegd. Vaak durven de mensen in Stalins directe omgeving hem niet te vertellen, wat er in werkelijkheid in Rusland en de omringende wereld gebeurt en liegen zij om eigen bestwil. Rapportage van slecht nieuws betekent in de meeste gevallen immers executie of verbanning naar Siberië, want mensenlevens, of het nu soldaten of spionnen zijn, tellen voor de opperste leider niet. Ook de gevreesde baas van de geheime dienst, Beria, en zijn plaatsvervanger Merkoelov moeten er ten langen leste, zij het na de oorlog, aan geloven. Ik zal niet ontkennen dat het lezen van *De geheime oorlog* met ruim 650 bladzijden een hele kluit is. Maar gelukkig houdt het leesplezier je van begin tot einde bij de les om maar eens een onderwijsterm te gebruiken. De uiteenzettingen en analyses van de wereldwijde geheime oorlog zijn in heldere taal geschreven en worden geardeerd met prachtige verhalen over het breken van codes,

infiltraties, het wel en wee van meesterspionnen (maar soms ook klunzen en sukkels!), verraad en wat al niet meer, verhalen die mij zeer geschikt lijken om de geschiedenisles nog levendiger en spannender te maken. Een paar wil ik noemen: **1** Het Venlo-incident dat op 9 november 1939 plaatsvond vlak bij de Duitse grens, waarbij twee Britse agenten van MI6 naar Duitsland worden ontvoerd. **2** Het verhaal over de belangrijkste Russische spion in Japan, Richard Sorge, die tot de hoogste Japanse regeringskringen doordringt. **3** De Britse agent Ronald Seth (alias Blunderhead, oftewel de Britse kneus), die ook voor de Duitsers werkt, beide diensten op het verkeerde been zet, tal van hachelijke avonturen overleeft en na de oorlog door de Britse

inlichtingendienst zowaar met 'begrip en mededogen' wordt behandeld. **4** Cicero, de schuilnaam van een bediende van de Britse ambassadeur in Turkije, die elke middag wanneer zijn hoogste baas deuntjes van Beethoven op de piano aan het pingelen is een etage hoger geheime documenten fotografeert om ze door te verkopen aan de Duitsers. **5** Agent Max die moet infiltreren bij de Duitsers en op bevel van Stalin wordt verraden. **6** De Raid op Bruneval in de nacht van 27 februari 1942, een Britse militaire actie met als doel onderdelen van de Duitse radar ('Würzburg') in het genoemde plaatsje aan de Franse kust naar Engeland over te brengen. **7** De geniale wiskundige en misschien wel belangrijkste man van Bletchley Park, Alan Turing, die tijdens zijn leven

nooit het eerbetoon krijgt dat hij verdient, zoals de meeste van zijn collega's wel. Na de oorlog wordt hij opgepakt wegens homoseksuele handelingen. Om gevangenisstraf te ontlopen, ondergaat hij chemische castratie. Niet lang daarna pleegt hij zelfmoord. Pas in 2013 wordt hij postuum volledig gerehabiliteerd. Zijn leven is inmiddels verfilmd in *The Imitation Game*.

Voor docenten die kennis willen nemen van alle (nou ja, bijna alle) facetten van de Tweede Wereldoorlog (en dat zullen er ongetwijfeld veel zijn!) is *De geheime oorlog* van Max Hastings een absolute aanrader. Als extra bonus ontvangen zij bij het lezen bovendien lesmateriaal om van te smullen!

Gert Moleman

KLEIO ZOEKT OP KORTE TERMIJN EEN WEBREDACTEUR.

(PRIMAIRE) TAKEN:

- Plaatsen en eventueel bewerken van aanvullend lesmateriaal en informatie bij Kleio op de VGNKleio-website.
- Plaatsen en eventueel nabewerken van advertenties op de website.
- Bijhouden van het online Kleio-archief.
- Verwerken van aanvragen voor losse artikelen uit Kleio (een pdf-versie van het artikel versturen).
- Technisch beheer van het VGN-examenforum tijdens de examenperiode.
- Oplossen van kleine technische problemen op de website.
- Meedenken over de doorontwikkeling van de VGNKleio-website.

WE ZOEKEN IEMAND MET:

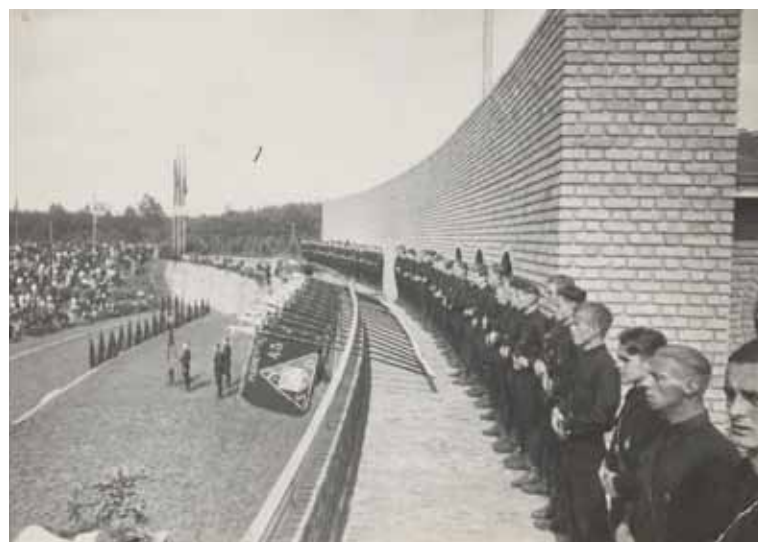
- ervaring met Wordpress en met Wordpress plugins;
- basiskennis html;
- ervaring met DTP-programma's zoals Photoshop en Acrobat Professional (liefst ook iemand die die programma's zelf heeft);
- ervaring in schrijven voor het web;
- ervaring met forumbeheer.

• **VGN KLEIO**

De functie is vrijwillig, u ontvangt wel boekenbonnen voor uw bijdrage. Bent u iemand met deze vaardigheden en lijkt het u leuk om deel uit te maken van de Kleio-redactie? Schrijf dan een mail aan redactie@vgnkleio.nl t.a.v. Ben Vriesema.

HAGESPRAKEN BIJ DE MUUR VAN MUSSERT

In zijn nawoord verzucht René van Heijningen, onderzoeker bij het NIOD, dat de Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed 'gelukkig heeft aangegeven dat de muur van "hoge cultuurhistorische en monumentale waarde" is'. Het gaat hier om de 'Muur van Mussert' op het terrein rondom de Goudsberg in Lunteren. Van 1936 tot 1940 organiseerde de NSB hier haar jaarlijkse Hagespraken en in 2014 laaide de discussie op om er een monument van te maken als symbool van collaboratie. In het Duits heet een dergelijk terrein een *Thingstätte* en daarvan bouwden de nazi's er een stuk of veertig. Hoewel het Zeppelinveld in Neurenberg een stadion is en geen *Thingstätte*, dringt de vergelijking tussen de Hagespraken en Rijkspartijdagen zich op. Wie Van Heijningens heerlijk vlot geschreven geschiedenis van de Hagespraken bij de Muur van Mussert leest, weet dat die vergelijking

mank gaat. Lunteren was geen Neurenberg, Mussert geen rede-naar als Hitler en de bezoekende NSB'ers geen partijleden die strak in het gelid liepen. Van Heijningen begint met een beschrijving van de politieke cultuur van de jaren dertig waarin massabijeenkomsten beslist niet aan de NSB voorbehouden waren. Na een korte weergave van de bouwgeschiedenis gaat het over de Hagespraken zelf. Van Heijningen omzeilt de valkuil om alle jaargangen minutieus te behandelen. Het programma was van 1936 tot 1940 toch vrijwel gelijk, dus gaat hij thematisch te werk: het vlagvertoon, de liederen, de sprekers, de bezoekers en de reacties in de pers. Behalve op destijds actuele NSB-uitgaves baseert Van Heijningen zich op meer recente studies naar de overwegingen van NSB'ers. Deze nuanceren het beeld dat mede door Loe de Jong werd neergezet van de NSB als een rancunepartij die louter stoelde op negatieve sentimenten. Bart van der Boom (auteur van *Wij weten niets van hun lot*) stelde in een artikel al een aantal jaar geleden dat de vraag wat er nu mooi en inspirerend was aan het fascisme was blijven liggen. De Hagespraken vormen wat dat betreft een goed onderwerp. Het was bedoeld als jaarlijks terugkerend hoogtepunt van de beweging.

Vooraf waren er de hoogdravende verwachtingen, symbolische architectuur – Mussert leidde zelfs Himmler rond over het terrein – en manmoedige pogingen de Hagespraken tot een onvergetelijke ervaring te maken. Hier kon men tenminste voor een dag in het jaar zonder schroom zijn enthousiasme betuigen aan het idee van *Dietsland*, de nieuwe stichten volksgemeenschap waarin alle Nederlandssprekende volkeren zouden worden verenigd. Of voor wie minder ideologische opvattingen had, was het de gelegenheid leider Mussert toe te juichen. De werkelijkheid doet eerder knullig aan. De bezoekersaantallen bleven achter, de terreinbeheerder plaste over de vlaggenmast bij wijze van inwijding, het defilé langs Mussert ging op zijn janboerenfluitjes, er gold een uniformverbod en de media besteedden nauwelijks aandacht aan de Hagespraken. Het knappe aan dit boek is dat je aan de geschiedenis van de Hagespraken de toestand van de NSB tussen 1936 en 1940 goed af kunt lezen. Ondanks de ideologische verentooi blijven het niet meer dan bijeenkomsten van de gefrustreerde, sukkelige kleinburgermannen: het vertrouwde beeld van de NSB.

Daan Schuijt

DE MUUR VAN MUSSERT. René van Heijningen (Boom, Amsterdam 2015), 256 blz., € 19,90

RECEPTEN ALS HISTORISCH MATERIAAL

Terwijl de Romeinen likkebaardden bij de gedachte aan flamingohersens en baarmoeders van vette zeugen, keken ze neer op de eentonige kost die in onze streken werd gegeten. Zelf hebben we ook nooit een hoge pet op gehad van ons eigen geprakt en gestamp. In *Kleine geschiedenis van de Nederlandse keuken* gaat Jacques Meerman op zoek naar de aard en oorsprong van de Nederlandse keuken. Hij laat zien hoe politieke en economische ontwikkelingen, via bijvoorbeeld landbouw en handel, terug te zien zijn op het bord van de Nederlanders. Onze dagelijkse kost bleek behoorlijk internationaal en dynamisch te zijn. Opmerkelijk genoeg was de invloed van de Romeinen op ons eetpatroon karig. De hier gelegerde militairen konden uit alle hoeken van het rijk komen, maar waren minstens zo vaak inheems en voedden zich bovendien met wat lokaal voor handen was. Een veel grotere stempel drukten de Arabieren; vooral dankzij de Reconquista in Spanje kwamen de middeleeuwse Europeanen in aanraking met een waslijst aan (Oost-)Aziatische en Noord-Afrikaanse producten, waaronder bloemkool, spinazie en asperges. Onze maag beïnvloedde omgekeerd ook de politiek: een door overstromingen mislukte aardappeloorlog in 1845 droeg bij aan de totstandkoming van de Grondwet drie jaar later. Meerman, vertaler van culinaire werken uit verschillende talen, baseerde zich voor dit onderzoek voornamelijk op een groot aantal kookboeken en kookschriftjes. Naast de tekst zijn meer dan

honderd recepten opgenomen, waarvan er vijftien achterin zijn uitgewerkt tot een moderne variant, zoals van vegetarische 'roffioelen' (ravioli). 'Recepten zijn net zo goed historisch materiaal als het dagboek van Anne Frank,' stelt hij in zijn inleiding, en daarin zal niemand hem tegenspreken. Maar, geeft hij toe, ze vormen slechts het topje van de ijsberg. Voor een groot deel van de geschiedenis zijn opgeschreven recepten immers schaars. Her en der kan hij de gaten afdekken met taalkundige redeneringen, maar bij het behandelen van de industrialisatie, wanneer kookboeken wel volop voorhanden zijn, moet hij toch concluderen: 'Tijdens theekransjes, in briefwisselingen, in de keuken en op straat zijn kennelijk op veel grotere schaal recepten uitgewisseld dan ik me gerealiseerd had.' Dat tekort compenseert hij helaas niet met een vloeiende stijl. In het boek wemelt het van de terug- en vooruitblikken ('Daar kom ik in hoofdstuk 7 nog op terug'). Bovendien betreft de auteur zichzelf en de lezer veelvuldig in het verhaal, vaker om te wijzen op het proces van zijn onderzoek dan om een persoonlijke ervaring toe te voegen ('Wat dat is heb ik niet kunnen vinden'). Daardoor lukt het onvoldoende een coherent verhaal op te bouwen dat de receptvergelijkingen overstijgt. Toch is Meermans onderzoek zeker waardevol. Door vanuit recepten en producten te redeneren, haalt hij heel wat gemeenplaatsen onderuit. Zo bestond de hutspot die de Spanjaarden na het Ontzet van Leiden achterlieten zeker niet uit aardappelen,

wortels, uien en klapstuk; die variant haalde pas eind negentiende eeuw een kookboek. En bij nader inzien kunnen tulpenbollen in de juiste handen een ware delicatessen worden. Aan de hand van huishoudboekjes weet Meerman zelfs te berekenen hoe zoet of pittig we het door de jaren heen wilden hebben. Over smaak valt dan niet te twisten, als onderwerp levert het een interessante cultuurgeschiedenis op.

Tom van Moll

KLEINE GESCHIEDENIS VAN DE NEDERLANDSE KEUKEN. Jacques Meerman (Ambo | Anthos, Amsterdam 2015), 438 blz., € 29,99

DE VROUW ALS HOEKSTEEN VAN DE PARTICIPATIESAMENLEVING

De jaren na de Tweede Wereldoorlog – de wederopbouwjaren – staan bekend als sobere jaren. Er moest hard worden gewerkt en dat tegen een beperkt inkomen. We denken daarbij vooral aan de mannen; getrouwde vrouwen hadden immers (vrijwel) geen betaalde baan. In *De helpende hand* kantelt Eva Vriend dat beeld. 'Het economisch herstel ging hand in hand met een actieve gezinspolitiek die uitging van traditionele gezinsverhoudingen. (...) Het gezin, met moeder thuis, gold als bastion tegen de afschrikwekkende communistische Sovjet-Unie, waar kinderen in staatscrèches opgroeiden en vrouwen straten moesten vegen. (...) Zo werden vrouwen de dragers van de wederopbouw. De gezinsverzorgster was de reddende engel die Nederland door de wederopbouwjaren moest slepen.'

Journalist en historicus Eva Vriend

verrast voor de tweede keer (eerder met *Het nieuwe land*, over de ontginning van de Flevopolders) met een sterk verhaal, waarbij de gebeurtenissen van het eigen gezin verweven worden met de opkomst van de gezinsverzorging tot en met de huidige participatiesamenleving. Haar moeder Ria, de zorgzame oudste dochter die niet verder mocht leren, zag na de oorlog haar kans schoon: zij ging naar het internaat om binnen een halfjaar haar eerste ervaring op te doen als gezinsverzorgster. Jaren later, getroffen door k, ontving haar gezin zelf zorg. Na haar dood waren het de gezinsverzorgsters die het huishouden – drukbezette koeienboer en drie opgroeiende kinderen – draaiende hielden. 'In de alledaagse praktijk leek het neer te komen op stoffen en dweilen, maar al schoonmakend hielden ze ons wel degelijk in het vizier. (...) Ze waren onze redding, al hadden we dat toen zelf niet door.'

In de hoogtijdagen van de gezinsverzorging, begin jaren tachtig, werkten ruim honderdduizend vrouwen in de gezinsverzorging. De overheid centraliseerde de opleiding en inzet van de verzorgsters steeds meer. Het aantal zorginstellingen, aanvankelijk vanzelfsprekend lokaal en volgens de richtlijnen van de verzuiling georganiseerd (en daarmee uniek in de wereld), nam zienderogen af. Gezinsverzorging was deel van de verzorgingsstaat, opgebouwd onder leiding van vooral KVP-ministers (met Marga Klompé als belangrijkste exponent). De gezinsverzorgsters werkten in gezinnen waar moeders ontbraken, of niet in staat waren om alle taken, volgens de burgerlijke

moraal, te vervullen. Eind jaren zestig kwam de ouderenzorg erbij, maar na de oliecrisis kwamen de eerste bezuinigingsopdrachten. Daar kwam echter niets van: in 1980 werd een miljard gulden uitgegeven, ondanks inzet van de zogenaamde alfahulp: zij deden alleen de huishouding. Eigen bijdrage en verandering van beleid – zelfredzaamheid was het nieuwe streven – boden geen soelaas.

Minister Brinkman gooide het over een andere boeg: marktwerving werd de nieuwe panacee. Eva Vriend verweeft dit alles in het eigen verhaal. Ieder jaar kwam een nieuwe verzorgster – er mocht geen sprake van gewinning zijn – , het aantal toegekende uren nam af en de eigen bijdrage steeg. Toen alleen de veertienjarige Eva, samen met haar vader nog op de boerderij woonden, vervielen de laatste uren. Tineke, een verzorgster die al eerder in het gezin was geweest, werd particulier ingehuurd – precies zoals de overheid wilde (eigen verantwoordelijkheid was het devies). Onderzoek toonde aan dat vrouwen tot vijfenveertig jaar sindsdien de meeste mantelzorg verlenen. Vriend concludeert: 'De vrouw als hoeksteen van de participatiesamenleving. Waarmee we weer terug zijn bij het begin van het verhaal. Zoals de vrouwen in de wederopbouwjaren de verzorgingsstaat borgden, zo dragen zij nu de participatiesamenleving. Je zou ook van een achteruitgang kunnen spreken. In de verzorgingsstaat kregen de gezinsverzorgers tenminste nog voor hun werk betaald.' Nee, Eva Vriend is geen fan van het beleid van de regering-Rutte. Wanneer je haar boek leest, snap je goed waarom.

Ger Jan Onrust

DE HELPENDE HAND. DE VERBORGEN GESCHIEDENIS VAN DE GEZINSZORG IN NEDERLAND, Eva Vriend (Balans, Amsterdam 2016), 248 blz., € 18,95

POETINS WRAAK

Smeets begint zijn boek met twee kaartjes: één van Europa in 1985 en één van Europa in 2015. Er is maar één conclusie mogelijk: de invloedssfeer van Rusland in Europa is aanzienlijk verminderd. Dat verklaart volgens Smeets in belangrijke mate de opstelling van Poetin. In Smeets' optiek verkeert de wereld in de ernstigste crisis sinds 1961 met de bouw van de Berlijnse Muur. Wat is er de laatste twintig jaar gebeurd, dat er nu sprake is van een nieuwe Europese deling? En dat er in februari 2016 openlijk gesproken wordt over een nieuwe Koude Oorlog? Smeets geeft in zijn zeer boeiende boek antwoord.

Om te begrijpen wat er nu speelt, moeten we volgens Smeets terug naar Gorbatsjov en Jeltsin. Smeets wijst daarbij op een bijna eeuwige conflict tussen de conservatieve 'slavofielen' (uitgaande van Russische eigenheid) en de 'zapadniki' (westerse georiënteerden, die naar Europese vernieuwing streefden). In de twintigste eeuw is er een derde groep bij gekomen: de 'euro-azianisten', die een combinatie willen van het moderne uit Europa en het despotisme uit Azië. De zapadniki hebben het tijd mee in periodes van openheid, maar ook bij politieke onzekerheid, zoals onder Gorbatsjov en Jeltsin. Slavofielen hebben dat in tijden van stabiele orde en rust, zoals onder Brezjnev. Poetin is nu de man van de derde groepering, de man van de autoritaire modernisering, aldus Smeets. In 1982 overleed Brezjnev. Na een korte periode met Tsjernenko en Andropov, werd Gorbatsjov benoemd tot secretaris-generaal

van de Communistische Partij van de Sovjet-Unie. Het was de tijd van perestrojka en glasnost, maar ook het begin van de ontmanteling van de Sovjet-Unie en het einde van de Europese deling. De geplande hervormingen van Gorbatsjov mislukten en leidden de ondergang van de Communistische Partij in. In 1991 viel de Sovjet-Unie uiteen en moest Gorbatsjov het veld ruimen. Rusland werd een presidentiële republiek, met Jeltsin als president. Volgens Smeets werd daar de basis gelegd voor het presidentschap, zoals Poetin dat nu uitvoert. Corruptie, ongeremd kapitalisme met nieuwe rijken en geweld door het ontbreken van een beschermende rechtsstaat, kenmerken de periode vanaf dan. In 1998 was duidelijk dat Jeltsins poging tot ombouw van Rusland mislukt was. Rusland was failliet. Op oudejaarsdag 1999 trad Jeltsin terug; een jonge, energieke man moest het roer overnemen. Poetin dus. De jaren negentig waren in de optiek van Poetin

DE WRAAK VAN POETIN. RUSLAND CONTRA EUROPA, Hubert Smeets (Prometheus-Bert Bakker, Amsterdam 2015), 360 blz., € 24,95

jaren van vernedering. De Sovjet-Unie was uiteengevallen, Rusland telde internationaal nauwelijks nog mee en de NAVO grensde rechtstreeks aan de Rusland. Rusland moest hoe dan ook weer een wereldmacht worden. Poetin had het geluk dat de olieprijs tot voor kort maar bleef stijgen. Daardoor had hij het geld om zijn positie nationaal en internationaal te versterken. De verovering van de Krim is daar een voorbeeld van. Kritiek op het Kremlin wordt nu net als vroeger, niet meer getolereerd. Ruim een jaar geleden werd de oppositiepoliticus Nemtsov op straat vermoord. Een verder oprukken van de NAVO in de Oekraïne, kan Poetin niet accepteren. Een nieuwe Koude Oorlog en een nieuwe Europese deling liggen voor de hand.

Wim Rongen

DE LATIJNS-AMERIKAANSE POLITIEK VAN KONING WILLEM I

Sinds een aantal jaren staat in Nederland de negentiende eeuw weer volop in de belangstelling. Het tweehonderdjarig bestaan van het Koninkrijk der Nederlanden in 2013 heeft geleid tot een stroom aan nieuwe publicaties: van kloeki overzichtswerken, zoals Ido de Haans (et al.) *Een nieuwe staat*, tot machtige herinterpretaties als Els Wittes *Verloren Koninkrijk* (2014). In deze stroom aan publicaties hoort ook Sytze van der Veens *Groot-Nederland & Groot-Colombia 1815-1830* thuis. In dit boek keert Van der Veen – vooral bekend van zijn omvangrijke biografie van de Groningse edelman Johan Willem Ripperda (1682-1737) – terug naar een onderwerp waar hij dertig jaar geleden al een doctoraalscriptie over schreef, namelijk de Latijns-Amerikaanse politiek van koning Willem I. Dit heeft geleid tot een

GROOT-NEDERLAND & GROOT-COLOMBIA 1815-1830. DE DROOM VAN WILLEM I.

Sytze van der Veen (Uitgeverij Verloren, Hilversum, 2015), 272 blz., € 25,00

fascinerend boek, waarin Van der Veen de pogingen van Willem I om van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden een werkbaar geheel te maken vergelijkt met de pogingen van de Latijns-Amerikaanse revolutionair Simón Bolívar om de republiek Groot-Colombia bij elkaar te houden. Het verband tussen deze twee ogenschijnlijk aparte entiteiten is de Latijns-Amerikaanse politiek van Willem I. In 1815 werd Willem I koning van Nederland en België, en groothertog van Luxemburg. Om dit conglomeraat – door Van der Veen aangeduid als Groot-Nederland – te doen werken, zocht Willem I vooral zijn heil in economische integratie. België zou de producten moeten leveren die Nederland vervolgens wereldwijd zou verhandelen. Willem I hoopte dat deze arbeidsverdeling zou leiden tot de juiste synergie. Binnen deze strategie zag Willem I Latijns-Amerika als een belangrijke nieuwe afzetmarkt. In Latijns-Amerika vonden in het begin van de negentiende eeuw diverse opstanden plaats tegen de Spaanse en Portugese overheersers. De belangrijkste vrijheidsstrijder was ongetwijfeld Simón Bolívar. Mede dankzij zijn inzet kon in 1819 de republiek Groot-Colombia worden gesticht. Deze republiek bestond uit de huidige landen Venezuela, Colombia, Panama en Ecuador. Willem I wilde graag handelscontacten met deze nieuwe staat aanknopen. Hij moest echter voorzichtig opereren, omdat de grootmachten die na 1815 het Europese krachtenveld beheersten – Groot-Brittannië, Pruisen, Oostenrijk en Rusland – in het begin niet zo gewillig waren

om de nieuwe staten in Latijns-Amerika te erkennen. Pas toen Groot-Brittannië vanaf 1825 bereid was om tot erkenning van Groot-Colombia over te gaan, kon Willem I zich openlijk op zijn Latijns-Amerikaans avontuur storten. Maar toen was het eigenlijk al te laat. Middelpuntvliedende krachten begonnen Groot-Colombia uit elkaar te trekken. In 1830 viel Groot-Colombia ondanks de inzet van Bolívar uit elkaar. In datzelfde jaar kwam ook een einde aan het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden. Zoals in zijn biografie over Ripperda vertelt Van der Veen ook het verhaal van Groot-Nederland en Groot-Colombia met verve. Hij strooit met volzinnen, metaforen en woordspelingen. Daarnaast bevat het boek ook een aantal prachtige anekdotes, waarbij de dood van de Nederlandse consul De Stuers tijdens een duel even buiten Bogotá toch wel het hoogtepunt vormt (pagina 152-157). Ook bevat het boek talrijke illustraties die het verhaal verlevendigen. Van der Veen heeft geschiedenisdocenten een dienst bewezen door een toegankelijk boek te schrijven over een onderwerp dat in het huidige geschiedeniscurriculum onderbelicht is: de Latijns-Amerikaanse vrijheidsstrijd. *Groot-Nederland & Groot-Colombia* biedt daarnaast stof die behandeld kan worden in relatie tot kenmerkende aspecten als 'de opkomst van politieke maatschappelijke stromingen als het liberalisme en nationalisme' en 'vormen van verzet tegen het West-Europese imperialisme'. Van der Veens boek laat mooi zien dat deze twee aspecten niet per definitie behoren tot respectievelijk de negentiende en twintigste eeuw.

Jaap Nieuwstraten ■

JOHNNY VAN DOORN EN DE SIXTIES

Selfkicker symbool voor roerige jaren zestig

De bruiloft van Beatrix en Claus, de Nacht van Schmelzer, de oprichting van D66: de veranderingen en invloeden van de *sixties* in Nederland tekenen zich in het bijzonder in 1966 duidelijk af. In dit rijtje past ook de legendarische manifestatie *Poëzie in Carré* waar Johnny van Doorn, oftewel Johnny the Selfkicker, voor het eerst furore maakte.

Van Doorns ouders schrokken zich rot, die 28e februari 1966 thuis in Arnhem voor de buis. Op de televisie zagen zij hun zoon Johan – Johnny – van Doorn optreden in Carré in Amsterdam. Achter een lange rij met witte lakens gedekte en met narcissen versierde tafels zaten zo'n dertig dichters klaar om een optreden te verzorgen bij de manifestatie *Poëzie in Carré*. De laatste act voor de pauze kwam van Johnny the Selfkicker.

MONDVUURWERK

'Krullen, ringbaardje, pak, wit overhemd met das, 21 jaar. Zelfverzekerd staat de Selfkicker op het podium, hij leest aanvankelijk gewoon voor. Als het publiek joelt in plaats van luistert, kijkt hij plotseling zwijgend de zaal in. In de dreigende stilte laadt hij zich op om vervolgens te ontbranden in onnavolgbaar mondvuurwerk... Een hysterische vrouw rent het podium op. Gewapend met een bos narcissen hakt zij op de dichter in. De dich-

ter maakt een slaande beweging met zijn arm, alsof hij een lastige vlieg van zich af wil slaan. Hij gaat gewoon door en maakt zijn voordracht af.¹

Daags na de uitzending schreef vader Van Doorn een brief naar uitgever Lubberhuizen om de publicatie van de obscene gedichten van zijn zoon te verhinderen. Johnny, die altijd een goede band met zijn ouders had gehad, wist de boel te sussen. Maar niet alleen thuis sloeg zijn optreden in als een bom. Johnny the Selfkicker was op slag een bekendheid en werd alom gezien als exponent van een jong, nieuw geluid dat door Nederland schalde.

FOREVER YOUNG

De jaren zestig lijken wel *forever young* te blijven. We associëren deze periode nog steeds met jeugd, verandering, hippies, flowerpower, democratie en 'weg met orde en gezag'. En hoewel het in de meeste gevallen de tijd van hun opa's en oma's betreft, schrijven nog ieder jaar leerlingen profielwerkstukken over de ►

¹ Citaat uit: N. Keuning, *Oorlog en pap. Het bezeten leven van Johnny van Doorn* (De Bezige Bij, Amsterdam 2009).

Johnny van Doorn in 1969 met een van zijn lp's. Collectie Nationaal Archief. Boven: de poster van *Poëzie in Carré*.

Daan Schuijt is
redacteur van *Kleio*.

2 H. Righart, H., *De
eindeloze jaren zestig.
Geschiedenis van
een generatieconflict*
(Arbeiderspers, Am-
sterdam 1995).

3 A. van der Zijl,
Jagtlust (Querido,
Amsterdam 2015).

Boekenmarkt in de
Bijenkorf te Amster-
dam, Simon Vinken-
oog bij boekenstal,
2 april 1966. Foto:
Joop van Bilsen/
Anefo, collectie
Nationaal Archief.

kleding en de muziek van toen – de *sixties* lijken wel het decen-
nium van de revolutie te zijn.
Dat er in de jaren zestig veel ver-
anderde, staat buiten kijf en het
is niet moeilijk hiervan een (wil-
lekeurig) rijtje te maken. Denk
aan de groei van de economie
en het algemene welvaartspeil,
de uitbreiding van de sociale
zekerheid, de politieke verande-
ringen, de democratisering, de
ontzuiling, de opkomst van een
jongerencultuur, et cetera.

*Geschiedenis van een generatie-
conflict*. Righart maakt in zijn
boek een analyse over de aard
en oorzaken van de jaren zestig.
Zijn uitgangspunt daarbij is het
generatieconflict: 'De polariteit
tussen twee generatietypen, het
vooorlogse en het naoorlogse,
had mijns inziens een katalyse-
rend effect op het snelle proces
van maatschappelijke veran-
dering. Beide generaties waren
gevormd in sterk verschillende
samenlevingen en dit verschil in
formatieve ervaringen ontladde
zich in de jaren zestig.'²

Righart belicht zowel de de-
mografische als psychologische
kenmerken van twee opeen-
volgende generaties. De voor-
oorlogse generatie betreft de
Nederlanders die tussen 1910
en 1929 geboren waren. Zij
groeiden op in een periode van
sterke verzuiling, geringe sociale
en geografische mobiliteit en
beperkte industrialisatie. De
economische crisis en oorlog zijn
sterk persoonlijkheidsvormende
ervaringen voor deze generatie
geweest. In 1959 waren zij tussen
de dertig en negenenveertig jaar
oud – de periode van volwassen-
heid waarin experimenteerlust
en persoonlijkheidsvorming
vrijwel stoppen. Bovendien is het
vanaf dit moment de taak om
waarden, opvattingen door te
geven aan een nieuwe generatie.
Hier ontmoette de vooroorlogse
generatie de naoorlogse van de
babyboomers (1946-1949). De
sterk verzuilde en zeer conserva-
tief gestructureerde samenleving
zou voor altijd veranderen. *The
times were a-changin*.

VOLLE ZAAL

Het optreden van Johnny van
Doorn en *Poëzie in Carré* zijn om
een paar redenen kenmerkend
voor de jaren zestig. In de eerste
plaats gaat het om de manifes-
tatie zelf. De drijvende krachten
achter *Poëzie in Carré* waren
Simon Vinkenoog en Olivier
Boelen. Vinkenoog deed in 1965
inspiratie op bij de *International
Poetry Incarnation* in de Royal
Albert Hall, het ijkpunt van de
Britse *underground* met optre-
dens van onder meer *beat poet*
Alan Ginsberg. Boelen komt in
het boek *Jagtlust* van Annejet
van der Zijl voorbij als charmant
rijkeluiszootje dat zijn erfenis
er in rap tempo doorheen jaagt
door zich over te geven aan een
leven vol feesten, seks, drugs en
rock-'n-roll.³

Theaterdirecteur Karel Wunnink
stelde Carré gratis ter beschik-
king. Wunnink stond bekend om
zijn slimme ondernemerschap
en oog voor nieuwe theatervor-
men, zoals de onemanshows
van Toon Hermans en musicals
als *Anatevka* en *My Fair Lady*.
Wunninks vertrouwen werd niet
beschaamd: *Poëzie in Carré* trok
een volle zaal van tweeduizend
voornamelijk jeugdige bezoekers.
Aan hun manier van doen – joe-
len, opstaan, luid lachen, roepen
– was duidelijk dat het hier geen
doorsnee theaterpubliek betrof.

REUZEKICK

Ook in de recensies, die vooral
inzoomden op het optreden
van Johnny the Selfkicker, is de
scherpe tegenstelling tussen de
gevestigde orde en experimentele

Nieuwsblad voor de Boekhandel stelt dat Johnny de Selfkicker met zijn optreden de avond verknalde.

Aan zijn ouders liet Johnny weten dat alles volgens plan verliep. Hij had het over een verkalkte generatie van schrijvers wier pseudo-autoriteit hij niet erkende. Publiciteit, optreden, acts: het waren de onderdelen van zijn schrijverschap. Zijn deelname aan de afsluiting van *Poëzie in het Paleis*, eind september 1966 in het Paleis voor Schone Kunsten te Brussel, liet dat eens te meer zien.

VERBODEN WAAR

The Selfkicker stond in Brussel wederom als afsluitende act voor de pauze geprogrammeerd en het publiek reageerde misschien nog wel heftiger op zijn optreden dan in Carré. Keuning citeert de verslaggever van *Trouw* die stelde dat het Belgisch 'misgenoegen over de moderne poëzie tijdens het optreden van Johnny the

Directeur van Carré, Karel Wunnink in 1969. Foto: Rob Mieremet/Anefo, collectie Nationaal Archief.

Onder: Johnny 'The Selfkicker' van Doorn presenteert een plaat, 7 augustus 1969. Fotocollectie Nationaal Archief/Anefo.

nieuwlichters zichtbaar. Nico Keuning geeft in zijn biografie over Johnny van Doorn een uitgebreid overzicht van de recensies. Een aantal journalisten spreekt over een 'boeiende afsluiting vóór de pauze' (*Algemeen Handelsblad*) of hebben van Johnny een 'reuzekick' gekregen (Wim Zaal in *Elsevier*), omdat hij zo goed provoceert. Daar lijnrecht tegenover staat een andere groep; zij zien Van Doorn als een krankzinnige die 'de meest obscene dingen als rotte appels' de zaal in slingert (*De Tijd*). Het

Johnny van Doorn treedt op tijdens Poëzie in Carré, 1966. Onder: De lp met de opnames van Poëzie in Carré.

Selfkicker het hoogtepunt bereikt en de dichter zijn optreden moet beëindigen in een schrill fluitconcert en luid gejuw.’ In de pauze liep Van Doorn met Hans Verhagen naar buiten om te roken. Vanwege het rookverbod in Belgische schouwburgen maanden agenten het tweetal direct hun sigaret – de agenten wisten niet dat het geen tabak was – uit te maken. Toen Verhagen daarmee treuzelde, werd hij hardhandig bij de arm gegrepen en richting arrestantenbusje geduwd. Van Doorn nam het voor hem op en in de schermutseling die volgde, sneuvelde een glazen deur. De heren werden subiet afgevoerd en brachten de nacht in de cel door. Tijdens de chaotische aftocht wist Verhagen nog net zijn hashblokje en pijp in de jaszak van Yvonne van Doorn te stoppen. Samen met de vrouw van Verhagen haastte zij zich naar het hotel om de verboden waar voor een eventuele huiszoeking veilig te stellen.

‘HOU CONTACT’

Over drugsgebruik en de reactie van zijn moeder daarop schreef Van Doorn misschien wel een van zijn ontroerendste verhalen. Nadat hij een jaar of acht als The Selfkicker de mensen de stuipen op het lijf joeg, ontwikkelde Van Doorn zich vanaf het begin van de jaren zeventig tot prozaïst. In zijn verhalen kijkt hij veelvuldig terug op zijn jeugd en Selfkicker-tijd. De geschiedenis van een generatieconflict – zoals Righart de geschiedenis van de jaren zestig noemde – is in het proza-werk van Van Doorn op een zeer toegankelijke manier terug te lezen, al beschrijft hij zijn ouders zeer liefdevol.

In *Mijn kleine hersentjes* (1972) staat het verhaal *Hou contact* waarin Van Doorn in Amsterdam onverwacht bezoek krijgt: ‘O nee! Dat kon niet missen! Op de gang hoorde ik de stem en het Duitse accent van mijn moeder. Niet te beschrijven wat ik voelde. Koortsachtig schoot het door me heen: adressenboekje thuis laten liggen! Tijd niets van me laten horen! En ze hebben dat schandaalartikel gelezen! Johnny the Selfkicker in een marihuana-milieus! ... Toen stond mijn moe-

der al in de kamer. Haar mond viel open toen ze mij daar met een vrouw in bed zag liggen. En het was ook nog een ontzettende rommel in het optrekje. En overal hasjpijpen! Ze stamelde ongearticuleerde klanken. Ik raakte over mijn toeren. Ik schold haar uit, mijn moeder. *Ik ken je niet! Wat doe je hier? Ga weg!* ... In trance liepen we door de straten, zwigend naast elkaar... Mijn moeder trok een rimpel in haar voorhoofd. “Johnny, je moet toch uitkijken. Je vader en ik maken zich ernstige zorgen over je... Als je maar oplet met... je weet wat ik bedoel.” “O ja, dat? Neeeee... dat weet ik precies moeder.” “En niet verslaafd raken aan die ma-ri-ju-wien hoor.” ... Ze pakte mijn hand en stopte daar een bankbiljet van vijftientig gulden in. “En laat iets van je horen. Hou contact.”

JOHANN STRAUSS-PAKJE

Over zijn transformatie van *performing poet* naar gestileerd prozaschrijver sprak Van Doorn alsof het een gedaanteverwisseling betrof. The Selfkicker was voor hem een totaal ander persoon dan de schrijver Johnny van Doorn. Als schrijver was hij eerder een beschouwende romanticus. Het generatieconflict dat Righart als uitgangspunt voor zijn verklaring van de jaren zestig neemt, benoemt Van Doorn ook in zijn proza. Zo beschreef hij hoe hij zich vanaf zijn puberteit afzette tegen zijn ouders; tegelijkertijd zag hij ook in, zonder wrok overigens, hoe hij door die generatie gevormd is. Van

DE BELANGRIJKSTE VERANDERINGEN

Righart onderscheidt drie sferen om de veranderingen van de jaren zestig in beeld te brengen: politieke, sociaal-economische en sociaal-culturele. In het volgende schema staan per sfeer de belangrijkste veranderingen.

	Hoe te meten	Voorbeelden veranderingen
Politiek	Verkiezingsuitslagen, nieuwe politieke partijen, buiten-parlementaire bewegingen	Einde rooms-rode coalities (1958) / verlies confessionele meerderheid parlement (1967) / oprichting D66, PPR en DS'70 / opkomst Nieuw Links / opkomst provo en kabouters
Sociaal-economisch	Mate van sociale onrust, loonontwikkeling, veranderingen in consumptieve bestedingen	Modernisering economie en infrastructuur (mede als gevolg verlies afzetmarkt en grondstoffen Nederlands-Indië) / economische groei (1951-1973) / einde geleide loonpolitiek (1963) / sterke toename verkoop televisietoestellen, brommers, auto's, woningen
Sociaal-cultureel	Niveau van onderwijs en scholing, mate van ontkerkelijking, verandering seksuele moraal en gedrag, verhouding arbeid-vrije tijd	Ontkerkelijking / introductie pil (1962) / eerste naakt op televisie Phil Bloom (1967) / opheffen verbod verkoop voorbehoedsmiddelen aan minderjarigen (1970) / verbod op homoseksueel verkeer met minderjarigen / nieuwe echtscheidingswet

Doorn werd als evacué net buiten Arnhem geboren; in die zin is hij een oorlogsbaby. In zijn proza beschrijft Van Doorn onder andere hoe zijn ouders als jonggeliefden elkaar voor het eerst kusten en daarin onderbroken werden door de Duitse gevechtsvliegtuigen. Uit zijn werk blijkt hoe dankbaar hij zijn ouders is voor de zorgeloze jeugd waarin ze hem uiteindelijk zijn eigen weg lieten gaan. De verhalen over zijn jeugd zijn hilarisch. Zo beschrijft hij de installatie van de douchecel in huis, die door Johnny en zijn oudere broer ingewijd wordt met een plechtige opening en een doop met een speciaal hiervoor gekocht flesje cola. We lezen hoe televisiekijken bij de burens ontaardt in een ruzie als Johnny

het toestel uitzet als iedereen in slaap is gevallen. Maar ook hoe hij zich langzamerhand ontdoet van zijn 'Johann Strauss-pakje', nadat hij eerst daarin zijn Duitse tantes op vrolijke pianowalsjes getrakteerd heeft. Hij doet zijn eerste 'vuurwerkact', verwaarloost zijn uiterlijk en struint met flessen brandewijn door nachtelijk Arnhem en het park Sonsbeek, daarbij nauwlettend in de gaten gehouden door oom agent. Op een zaterdag klimt hij midden in de V&D op een stapel tapijten en geeft hij zijn eerste spontane optreden. De reacties zijn niet anders dan later in Amsterdam en Brussel. In 1962 verruilde hij Arnhem voor de hoofdstad, hoewel hij de band met zijn geboortestad nooit zou verbreken. ■

KENMERKEND ASPECT

Het kenmerkende aspect van de jaren zestig luidt: 'De toenemende westerse welvaart die vanaf de jaren zestig van de twintigste eeuw aanleiding gaf tot ingrijpende sociaal-culturele veranderingsprocessen.' Opvallend is dat er voor een strikt economische oorzaak van de veranderingen in de jaren zestig is gekozen en dat de politieke sfeer volledig buiten beschouwing blijft. Gevolg is dat vrijwel alle veranderingen onder een sociaal-culturele noemer vallen: van het ontstaan van een jongerencultuur tot de oprichting van D66.

Op www.vgnkleio.nl vindt u links naar video's en geluidsfragmenten van *Poëzie in Carré* en *Poëzie in het Paleis*.

ROCKOPERA OVER HET RAMPJAAR 1672

Het is 1672. Nederland wordt van alle kanten aangevallen. Er is paniek, hongersnood en angst. Johan de Witt, regeringsleider, en diens rechterhand en broer Cornelis de Witt, krijgen de schuld. In het rumoer vindt Henk, knecht van Cornelis de Witt, de liefde van zijn leven: Gijsje. Zijn liefde verscheurt hem, want zij is fanatiek Oranjegezind en hij wil trouw zijn aan zijn meester. Als de prins van Oranje de macht grijpt, wordt er op beestachtige wijze afgerekend met de broers De Witt. Henk staat er middenin en verliest alles, behalve zichzelf. *De Witt of Oranje* is een spectaculaire rockopera over dit dramatische moment in onze vaderlandse geschiedenis: het rampjaar 1672. Het jaar van de dodelijke strijd tussen de gebroeders De Witt en Willem III. *De Witt of Oranje* is waar gebeurd en komt heel dichtbij door het verhaal, waarin liefde en trouw botsen op vrijheid en recht. Muziektheater over meningsvorming en 'voor eigen rechter spelen'. Een verhaal over populisme, de rol van de pers en de angst van een getergd volk, dat een verlosser meent te zien in een jonge, populaire prins. Er zijn verschillende schoolvoorstellingen in 2016, de lijst is te vinden op www.tafelvanvijf.nl. Bekijk de trailer via <http://tiny.cc/K03WITT>.

CERTIFICATEN VOOR UITBLINKERS

Heeft u een leerling die een 9 of hoger haalt voor het Centraal Eindexamen? De VGN wil deze leerlingen graag in het zonnetje zetten met een certificaat. Zo kunt u meedoen: geef de voor- en achternaam van de leerling en zijn of haar eindcijfer door aan redactie@vgnkleio.nl. Zet ook een postadres in uw mail waar de certificaten naartoe gestuurd kunnen worden. U kunt certificaten aanvragen tot en met vrijdag 22 juli 2016.

SCHOLIERENCONFERENTIE OVER SREBRENICA

Op donderdag 23 en vrijdag 24 juni 2016 zal op O.R.S. Lek en Linge in Culemborg voor de tweede keer een scholierenconferentie plaatsvinden over 'De lessen van Srebrenica'. De scholierenconferentie wordt georganiseerd door Lek en Linge, het Pantarijn uit Wageningen en Pax voor Vrede. De scholierenconferentie is een unieke ervaring die wegens groot succes voor een tweede keer wordt georganiseerd. Heeft u leerlingen die graag denken en spreken over maatschappelijke vraagstukken? Verder de diepte in willen met hun profielwerkstuk? Affiniteit hebben met dit onderwerp? Leerlingen die journalist, diplomaat, politicus, historicus, militair willen worden? Dan mogen zij deze conferentie niet missen. De kosten per leerling zijn 30 euro. Dit is inclusief koffie en thee, lunch op twee dagen, een avondmaaltijd en slapen bij een gastgezin. Meer informatie bij Erik Ex, docent geschiedenis O.R.S. Lek en Linge, Culemborg, eex@lekenlinge.nl, telefoon 06 42 39 88 00.

HISTORISCHE VERHALEN

Natuurlijk vertelt u het liefst zelf een verhaal aan uw leerlingen. Maar wanneer u wat inspiratie wilt opdoen voor een nieuw verhaal, kijk dan eens op www.historischeverhalen.nl. Hier staan korte verhalen over uiteenlopende gebeurtenissen in de geschiedenis. De verhalen zijn fictief, maar spelen zich af binnen een historisch realistische context. Het is ook mogelijk om eigen verhalen in te sturen.

CORRECTIES

In het artikel 'Een onbekende verzetsheldin' van Lida Boukris-Jong in *Kleio* 2 (2016) zijn door eindredactie een paar fouten ontstaan die we hierbij willen rechtzetten. Op p. 34 staat 'Vanaf 1936 raakte Truus Wijsmuller betrokken bij de hulp aan Joodse vluchtelingen.' Dit moet zijn: vanaf 1933. Verderop, op p. 35 staat 'In het Amerikaanse congres wordt in dezelfde tijd een voorstel om twintigduizend kinderen op te nemen aangenomen.' Het voorstel werd niet aangenomen, maar afgestemd.

HISTOCRYPTO

Welk historisch incident is hier cryptisch weergegeven?

FOTO: U2START

Stuur het antwoord vóór 8 juni 2016 naar **redactie@vgnkleio.nl**. Het antwoord op de Histocrypto uit Kleio 2 was: Rosa Luxemburg. Het juiste antwoord kwam van Gersom Olthof uit Haarlem. Hij wint de boekenbon van 20 euro. Gefeliciteerd!

BRUGGENBOUWERS

De geschiedenis van de Lage Landen zit vol twisten en onenigheid. Het is wij tegen zij en de ander heeft nooit gelijk. De Hoeken en de Kabeljauwen, de Schieringers en de Vetkopers, de remonstranten en de contraremonstranten, de prinsgezinden en de staatsgezinden en nu de partijen in het Europa-/islam-/vluchtelingendebat: de polder is vaak in vlakken verdeeld en over de sloten heen scheldt men elkaar de zilte huid vol. En de partijen worden vertegenwoordigd door machthebbers die vrolijk deelnemen aan het getouwtrek.

Soms staan visionaire politici op die bruggen leggen over die sloten, zodat het verdeelde volk elkaar de hand kan reiken, maar helaas loopt de verdeeldheid soms ook uit op bloedvergieten. De moorden op de Hoekse burgemeester Wormbouts Wormboutszoon, maar ook die op Johan van Oldebarnevelt, Johan de Witt en Pim Fortuyn tonen dat aan.

In de huidige vluchtelingenkwesitie, de zaak Europa en de vragen omtrent radicaliserende moslimjongeren is een nieuw wij-zij-denken gekropen, namelijk: de 'Nederlander' versus 'de Ander'. Tegelijk is er een intern wij-zij-denken dat bestaat uit zij die geloven dat er inderdaad een scheiding is tussen 'de Nederlander' en 'de ander' en zij die daar niet in geloven. In het uiterste geval: zij die varkens ophangen bij AZC's en zij die elke dag in AZC's activiteiten opzetten.

'De polder is vaak in vlakken verdeeld en over de sloten heen scheldt men elkaar de zilte huid vol'

En die tegenstelling – zeg voor het gemak die tussen de gefrustreerde, vaak lager opgeleide, schreeuwende, rechtse club die de Telegraaf leest, Powned kijkt en GeenStijl leest en de tevreden, meestal hoger opgeleide, wat hautaine club van progressief-linkse VARA-vrienden – die tegenstelling is hardnekkig. De groepen treffen elkaar weliswaar online, maar nauwelijks in de fysieke wereld. Ze zijn beide overtuigd van hun gelijk, hoe hard de een het ongelijk van de ander ook bepleit. Van toenadering is geen sprake, alleen van verwijdering. De Nederlandse samenleving bestaat uit twee nieuwe zuilen die bepaald zijn door discussies over Europa, vluchtelingen en de islam en die elk hun eigen krant, omroep, websites en partijen hebben.

Leden van beide groepen zullen altijd blijven zeggen dat de ander ongelijk heeft, maar beide visies op de samenleving zijn net zo echt. Je verbazing of afschuw uitspreken over een andere mening verandert die mening niet en doet die al helemaal niet verdwijnen. Ik wacht op de bruggenbouwer. Welke politieke leider staat op en zegt: *wir schaffen es* of *Yes we can*? Als er geen bruggen worden gelegd over de sloten in de polder, zijn we straks nog te laat. ■

Wil je op deze column reageren? Mail naar **maarmeneer@gmail.com**.

Jelte Posthumus woont in Groningen en is docent geschiedenis aan de CSG Liudger in Drachten. Hij schrijft al jaren over het onderwijs. Daarnaast is hij radiopresentator voor Glasnost, een Gronings radioprogramma over kunst en cultuur. Ook is hij muzikant en filmfhebber.

ZITKUIL IN ZWOLLE

In het Stedelijk Museum Zwolle vindt van 22 mei tot en met 28 augustus de expositie *Zwolle in jaren '70 en '80* plaats. Speciaal voor de gelegenheid wordt het museum voorzien van een heuse zitkuil, een slaapkamer en ingerichte huiskamers. Uiteraard voorzien van het typische jaren zeventig behang en de bekende kleurencombinatie bruin-oranje-paars. De tentoonstelling wordt gezien als de opvolger van de succesvolle fototentoonstelling over de jaren vijftig en zestig. De expositie over de jaren zeventig en tachtig wordt niet opgesplitst in twee aparte decennia, maar wordt opgebouwd rond maatschappelijke thema's. Ook in Zwolle waren krakers actief en protesteerde men tegen kruisraketten. Er werden nieuwe wijken gebouwd en oude monumenten gesloopt. Ook Zwolle kenmerkte zich door felle kleuren, hotpants en een Puch of Mobilette. De tentoonstelling toont foto's en materiaal uit dit 'Verdwenen Zwolle'. Objecten uit de collectie van het Stedelijk Museum Zwolle en Zwolse kunst uit die tijd (met name Herman Brood) completeren de tentoonstelling.

BESPREKINGEN HAVO- EN VWO-EXAMENS

Bij het komende CE geschiedenis voor havo en vwo organiseert de VGN weer regionale besprekingen. Omdat we vorig jaar merkten dat veel collega's onder grote tijdsdruk staan om het gecorrigeerde werk snel in te leveren, hebben we de regionale besprekingen dit jaar vóór het weekend gepland. Dit betekent concreet dat op vrijdag 20 mei in de loop van de ochtend de verslagen van de centrale bespreking online komen te staan; later die dag vinden de regiobesprekingen volgens gebruikelijk tijdschema plaats. Het overzicht van de locaties van de besprekingen volgt zo spoedig mogelijk op www.vgnkleio.nl.

DOCENTENDAG OVER BURGERSCHAP

Op vrijdag 20 mei is er een docentendag in het Nederlands Openluchtmuseum te Arnhem. De dag richt zich vooral op het thema burgerschap in de onderbouw vanaf vmbo-t en is geschikt voor docenten van het vak geschiedenis, maatschappijleer en docenten in opleiding. Deelname kost 35 euro (37,50 voor niet-leden) en is inclusief lunch, museumbezoek en goodiebag. De docentendag wordt georganiseerd door de Didactiekcommissie van de VGN. Meer informatie en het programma staan op www.vgnkleio.nl/nieuws/docentendag-over-immigratie. Aanmelden kan via vgndidactiek@gmail.com.

COLLEGES OVER ORANJE

Historisch Nieuwsblad organiseert op vrijdag 3 juni een collegedag over 'Koninklijke Koppels – in de schaduw van de Oranjes'. Tijdens deze collegedag leer je de eega's van vier Oranjes beter kennen: Mary Stuart, Wilhelmina van Pruisen, Emma van Waldeck-Pyrmont en Bernhard van Lippe-Biesterfeld. Vier historici, onder wie Dik van der Meulen en Machiel Bosman, vertellen in vier colleges hoe liefde, politiek en eigenbelang hand in hand gingen. De collegedag vindt plaats in het Compagnietheater in Amsterdam, duurt van 9 tot 17 uur en kost € 89,95 (of € 69,95 voor abonnees). Meer informatie op www.historischnieuwsblad.nl/collegedagen.

ELBURG IN WO I

Leerlingen van het Nuborgh College maakten vorig jaar samen met de oudheidkundige vereniging Arent thoe Boecop een bijzonder boekje. Het gaat over Elburg tijdens de Eerste Wereldoorlog. 26 leerlingen van vwo 5 deden onder leiding van hun docent Willem van Norel onder andere uitgebreid onderzoek in het archief van de gemeente Elburg. Het boekje telt 88 pagina's en geeft een beeld van Elburg tijdens de jaren 1914-1919. Wie het boekje wil nabestellen (à 6 euro) of informatie wil over het maken ervan kan contact opnemen met Willem van Norel via wnorel@nuborgh.nl.

EXAMENBESPREKINGEN VMBO GL/TL

Op verschillende locaties in Nederland vindt op dinsdag 24 mei een regionale bespreking plaats van het examen geschiedenis vmbo gl/tl. Hier kunt u met uw vragen terecht en overleggen met collega-docenten. Ook krijgt u op deze bijeenkomsten een overzicht van de landelijke bespreking van het eindexamen geschiedenis. Vooral voor collega's met nog weinig eindexamenervaring, kan het bijwonen van een regionale bespreking nuttig zijn. Contactpersoon VGN: Bert de Vos, telefoon: 0578-693140, e-mail: bertdevos@upcmail.nl. De lijst met adressen en informatie over aanmelding staan online: www.vgnkleio.nl/nieuws/regionale-besprekingen-vmbo.

WORKSHOP VOOR DE TOEKOMST

Jonge mensen groeien op in een turbulente en complexe wereld. Hoe kunnen jongeren van nu de huidige problemen aanpakken, met kennis van de geschiedenis? Wim Kratsborn ontwikkelde een workshop voor leerlingen. Met muziek, beelden en activiteiten ervaren ze op een kennisgerichte, emotionele, creatieve, empathische en informele manier wat er in 2022 aan de hand is of kan zijn. Wat zijn hun 'headlines'? Hoe kunnen ze zelf een 'multiple choice-identiteit' ontwikkelen? De deelnemers zoeken naar eigen oplossingen voor de vluchtelingen crisis, de jeugdwerkeloosheid, corruptie, de klimaatsverandering, het onderwijs en de duurzame economie. Duur van de workshop: 1, 2 of 3 uur. Doelgroepen: leerlingen ouder dan 15 jaar en docenten. Kosten: 100 euro per uur, plus materiaal en reiskosten. Info: www.to-gather.org (inclusief het artikel 'Geschiedenis is meer dan je denkt'). Contact: Wim Kratsborn (w.kratsborn@planet.nl).

▲ LEESVAARDIGHEID BIJ ZAAKVAKKEN

Bij inhoudelijke vakken zoals biologie, aardrijkskunde en geschiedenis wordt weinig aandacht besteed aan leesvaardigheid, terwijl transfer van leesstrategieën die zijn aangeleerd bij het vak Nederlands vaak uitblijft. Naar Samenwerkend Lezen in het VO (SALEVO) is afgelopen jaar onderzoek gedaan door Niki Moeken, Folkert Kuiken en Camille Welie. Dit door het NRO gesubsidieerde project heeft niet alleen geresulteerd in verschillende artikelen, maar ook in een uitgebreid lespakket dat kan worden ingezet binnen verschillende leerjaren, onderwijsniveaus en vakken. Het lespakket SALEVO laat leerlingen samenwerkend lezen in kleine groepjes. Uit recent onderzoek blijkt dat het werken met deze methode positieve effecten heeft op tekstbegrip, kennis van connectieven en metacognitieve kennis van leesstrategieën. De materialen zijn gratis en vrij beschikbaar. Neem hiervoor contact op met Niki Moeken, n.moeken@uva.nl.

HET
VOLGENDE
NUMMER VAN
KLEIO
VERSCHEIJNT
8 JULI

inspiratiedag / doorscholing
LEVE DE REPUBLIEK!

vrijdag 17 juni 2016
Universiteit van Amsterdam

- Lezing **Arjan Nobel** over de **Opstand** en de **Republiek**
- Presentatie en tafelgesprekken **historisch denken in het CE**
- **Inspiratietafels** met **best practices** docenten & studenten
- Diverse **workshops** door vakdidactici UvA en HvA

LEZING | Als het op de Nederlandse Opstand en de Republiek in haar bloeitijd aankomt, is Arjan Nobel de UvA-kenner bij uitstek. Nobel snijdt zijn verhaal toe op de historische context 'De Republiek' en, opgepast: hij rekent hardhandig af met een aantal hardnekkige mythen over de Opstand, Willem van Oranje en andere klassieken uit onze geschiedenisboeken.

HISTORISCH DENKEN IN HET CE | Wat vraagt het Centraal Examen precies van leerlingen als het op historisch denken ('domein A') aankomt? Presentatie van een analyse van de examens van afgelopen jaren, gevolgd door rondetafelgesprekken waarin we bespreken wat dit betekent voor onze lessen, en ervaringen en ideeën uitwisselen.

WORKSHOPS O.M. | ■ **Geschiedenis schrijven** Hoe historisch denken en schrijven zich hand in hand kunnen ontwikkelen (Jannet van Drie) ■ **Werken met beelden** Werkvormen en opdrachten om leerlingen op een meer visuele manier met het verleden te laten werken (Uddhava Rozendal) ■ **Betekenis geven** Hoe leerlingen zelf meer betekenis of gewicht kunnen geven aan de geschiedenis die ze bestuderen (Dick van Straaten) ■ **Verklaren** Keur van werkvormen om leerlingen te laten werken met oorzaak en gevolg (Marcel van Riessen) ■ en meer...

Lokatie Oudemanhuispoort, Amsterdam. **Tijd** 09.30-17.00 uur. **Kosten** Inschrijven tot 30/5: €120
Inschrijven na 30/5: €140. Incl. lunch en usb-stick vol met materialen. **Aanmelden:** via www.ivqd.nl

'STRAK
ROCKENDE
VOORSTELLING'

VOLKSKRANT

'GESCHIEDENIS-
LES DIE JE OP
HET PUNTJE VAN
JE STOEL HOUDT'

HET PAROOL

IK BEN NIET
GEK, MENEER)
DE WITT

NA GROOT SUCCES
TERUG IN HET RIJKSMUSEUM
EN THEATER BELLEVUE:

de Witt
of Oranje

THEATER EN
MUSEUMBEZOEK INEEN!

NOV. EN DEC. 2016
VOOR ALLE NIVEAUS VO

BOEK NU:
WWW.TAFELVANVIJF.NL

TAFEL VAN
VIJF
MUZIEKTHEATER

RIJKS MUSEUM THEATER BELLEVUE